

Bir Kentsel Arkeolojik ve Doğal Sit Alanı Yerleşiminde Turizm ve Markalaşma Çerçevesinde Kırsal Morfolojiyi Anlamak: Afyonkarahisar Ayazini Örneği

Evrım Koç¹

Özet

Bir yerin markalaşma stratejilerinin belirlenebilmesi ve başarıya ulaşabilmesi için sahip olduğu kültürel ve doğal mirasın sürdürülebilir bir şekilde korunması ve yönetilmesini sağlayabilmek gerekir. Mirası korumak ve yönetebilmek için de mirası çeşitli boyutlarıyla anlamak gerekir ki bu boyutlardan birisi olan yerleşim morfolojisi mirasın betimlenmesinde bir aşama olarak önemlidir. Hele ki UNESCO Geçici Dünya Mirası Listesi'nde bulunmaktan kaynaklı Üstün Evrensel Değere sahip bir kırsal yerleşimin, turizm ve markalaşma çerçevesinde ortaya koyacağı uygulamalarında yerleşimin morfolojisini anlamak evrensel öneme sahiptir. Bu doğrultuda bu çalışmanın amacı kültürel ve doğal miras alanlarını bir arada kapsayan kırsal bir yerleşimin, turizm ve markalaşma stratejileri geliştirme sürecinde yerleşimin morfolojisini anlamının önemini göstermektir. Bu çerçevede I. Derece Arkeolojik Sit, Kentsel Arkeolojik Sit ile I. Derece Doğal Sit alanlarını kapsayan, UNESCO Geçici Dünya Miras Listesi'nde yer alan Dağlık Frigya yerleşimleri kapsamında bulunan Afyonkarahisar ili, İhsaniye ilçesi, Ayazini Köy yerleşimi, çalışma alanı olarak belirlenmiştir. Ayazini yerleşimi, Frig, Helenistik, Roma ve Bizans dönemlerine kadar uzanan ve sonrasında Türk yapılarına ait izleriyle günümüze gelmiş kırsal bir yerleşmedir. Çalışma kapsamında Ayazini yerleşiminde, M.Ö. 600'lerden günümüze dek olan bir süreçte, kültürel ve doğal mirasa konu bir kırsal mekânın biçimlendirilmesi süreçleri, morfolojiye dayalı bir araştırma aracılığıyla tarihsel dönemler ve kaya mekânlar ile gerçekleştirilen form-işlev ilişkileri üzerinden incelenmektedir. Dolayısıyla, öncelikle "morfoloji bilimsel alanı" kırsal bağlamda, kültürel ve doğal miras, turizm ve markalaşma çerçevesinde araştırılmakta, ardından Ayazini yerleşimi bağlamında morfolojik olarak mekânın biçimlendirilmesi ve mekân-insan ilişkisinin değişimi kapsamında yapılan (i) Ayazini Yerleşiminin Geniş Bağlamındaki (Dağlık Frigya) Önemi (tarihsel-coğrafi-konumsal-ilişkisel analiz) ve Dağlık Frigya Morfolojisi Analizi, (ii) Ayazini Yerleşiminin Doğal ve Kültürel Miras Bağlamındaki Çevre Analizi, (iii) Ayazini Yerleşimi Çok Katmanlılığı ve Çok Yönlülüğü Bağlamında Tarihsel Dönem Analizi ve (iv) Ayazini Yerleşimi Kaya Mekânları Bağlamında Aktör (Kullanıcı)-Zaman-İşlev-Form ilişkisi ve Değişimi Analizi doğrultusundaki bulgular, "turizm ve markalaşma" çerçevesinde irdelenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Ayazini (Afyonkarahisar), Kırsal morfoloji, Kültürel ve doğal miras, Markalaşma, Turizm.

1. Giriş

Dünyada mirasın korunması, 1931 yılı Atina Tüzüğü'nden (ICOMOS, 2018-a) 1964 yılı Venedik Tüzüğü'ne (ICOMOS, 2018-a), 1965 yılında ICOMOS'un kuruluşundan (ICOMOS, 2018-b) 1972 yılı UNESCO Dünya Miras Sözleşmesi'ne (UNESCO, 2022), 2005 yılı Viyana Memorandumu'ndan (UNESCO, 2005) UNESCO Tarihi Kentsel Peyzaj Tavsiye Kararı (UNESCO, 2011) ve Miras Olarak Kırsal Peyzajlara İlişkin ICOMOS-IFLA İlkeleri'ne (ICOMOS, 2017) tanım, kapsam, ölçek ve yaklaşımda değişimler göstermiştir. Artık miras koruma, planlama ve yönetimi salt fiziksel ve tekil yaklaşımlar

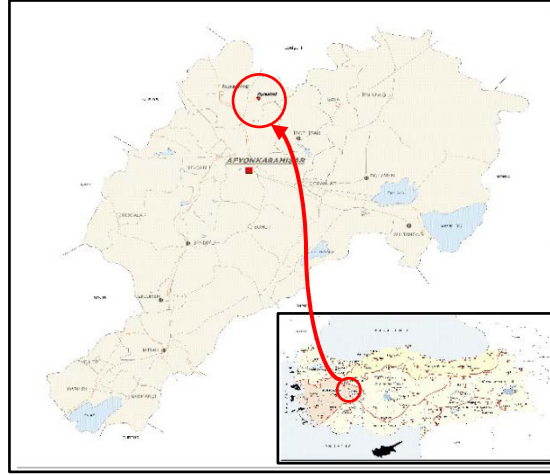
¹Dr. Öğr. Üyesi, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Şehir ve Bölge Planlama Bölümü, evrim.koc@dpu.edu.tr

ile değil fiziksel, kültürel, sosyal, doğal tüm değerleri kapsayarak bütüncül yaklaşımlar ile ele alınmaktadır. Sürdürülebilirliğin özünde de ekonomik, çevresel ve toplumsal boyutlarıyla günümüz ve gelecek nesilleri önemseyen bir yaklaşım bulunmaktadır. Birleşmiş Milletler (BM) tarafından 2015 yılında 17 Sürdürülebilir Kalkınma Amacı tanımlanarak yoksulluğun ortadan kaldırılması, gezegeni korumak, eşitsizlik ve adaletsizlikle mücadele etmek hedeflenmiş olup “Sürdürülebilir Şehir ve Yaşam Alanları” başlıklı 11. Sürdürülebilir Kalkınma Amacı kapsamında “Dünyanın kültürel ve doğal mirasının korunması ve gözetilmesi çabalarının artırılması” amaçlanmıştır (UNDP Türkiye, 2023).

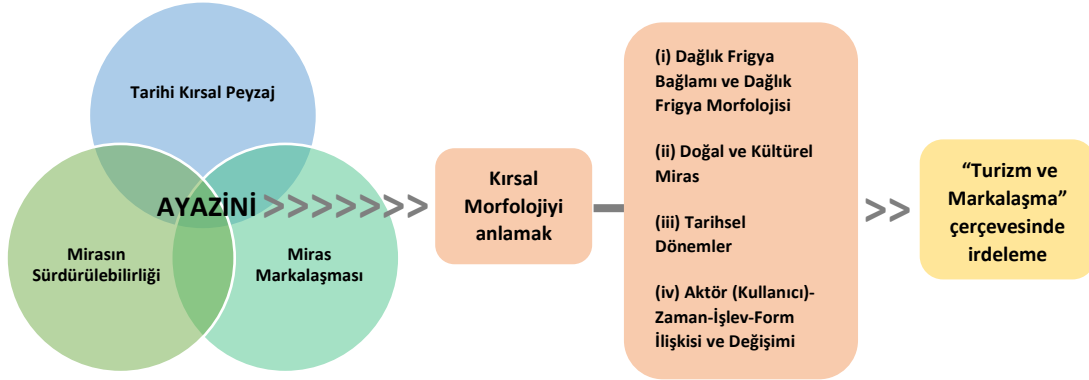
Kırsal alanlardaki kültürel ve doğal miras, turizm faaliyetlerine çekim yaratmaktadır. Yöneticiler, yerleşim sakinleri veya bu yerleri ziyaret edenler, geleneksel yerleşimlerin turizm ve markalaşması stratejilerinden ekonomik, kültürel ve sosyal açıdan pek çok faydayı sağlamayı beklemektedir. Bu markalaşma çabalarında yere ait olan mirasın da kullanılması, bu sayede turist çekmek, ekonomik gelir sağlamak, yeni iş kolları geliştirmek, yerleşime estetik güzellikler ve yenilikler katmak gibi amaçlar da bulunmakta böylece yerleşmeler dünyadaki rekabet ortamına yerleşimlerinin karakteri, kimliği ve özellikleri ile dâhil olabilmektedirler. Hem 2017 yılı ICOMOS-IFLA İlkeleri hem de 2015 yılı BM 11. Sürdürülebilir Kalkınma Amacı, mirasın marka unsuru olarak kullanılması için hem somut hem de somut olmayan varlıkları/değerleri anlamayı ve yerin kendine özgü olduğunu kavramayı gerektirmektedir. Bu sayede tüm dünyada kopyala yapıştır turizm faaliyetlerinden veya taklitlerden kaçınarak yerin özünü koruyup sürdürmek mümkün olabilecek ve sürdürülebilir miras markalaşması sağlanabilecektir.

Kültürel ve doğal mirasın sürdürülebilir bir şekilde korunması ve yönetilmesini sağlamak, mirası fiziksel, sosyal, kültürel vd. pek çok boyutu ile ele almayı gerektirir. Bu boyutlardan birisi olan yere özgü fiziksel yana odaklanan yerleşim morfolojisi, mirasın betimlenmesinde bir aşama olarak önemlidir. Bir başka ifade ile yere özgü olan yerleşimin morfolojisini anlamak, morfolojik değişimi yönlendirebilmek, miras koruma ve yönetimine kentsel morfoloji yaklaşımını dahil etmek, sürdürülebilir miras markalaşması için gereklidir. UNESCO (2021) tarafından tanımlandığı üzere “üstün evrensel değer”, ulusal sınırları aşacak kadar istisnai ve tüm insanlığın şimdiki ve gelecek nesilleri için ortak öneme sahip kültürel ve/veya doğal önem anlamına gelmektedir. Bu bağlamda UNESCO Geçici Dünya Mirası listesinde bulunmaktan kaynaklı Üstün Evrensel Değere sahip bir kırsal yerleşimin, turizm ve markalaşma çerçevesinde ortaya koyacağı uygulamaları için yerleşimin morfolojisini anlamak, turizm öncesi ve turizmin neden olduğu morfolojiyi anlayarak sürdürülebilir miras markalaşmasına yönelik morfolojiden yola çıkan stratejilerin geliştirilmesi de evrensel düzeyde önemlidir. Bu doğrultuda bu çalışmanın amacı kültürel ve doğal miras alanlarını kapsayan kırsal bir yerleşimin, turizm ve markalaşma stratejileri geliştirme sürecinde yerleşimin morfolojisini anlamının rolünün önemini göstermektir. Bu çalışmanın temel önermesi, kültürel ve doğal miras yerleşmelerinin turizm ve markalaşma süreçlerinde başarı kazanması için mekânın biçimlendirme süreçleri ile mekân-insan ilişkisinin değişiminin anlamının gerekli olduğudur. Bir başka ifadeyle kültürel ve doğal miras alanlarının morfolojik yapısının kavranması yoluyla ancak o yerleşmeye ilişkin turizm ve markalaşma çalışmalarına yön verilebilmektedir. Bu çerçevede I. Derece Arkeolojik Sit, Kentsel Arkeolojik Sit ile I. Derece Doğal Sit alanlarını kapsayan, UNESCO Geçici Dünya Miras Listesi’nde yer alan Dağlık Frigya yerleşimleri kapsamında bulunan Afyonkarahisar ili, İhsaniye ilçesi, Ayazini Köy yerleşimi, çalışma alanı olarak belirlenmiştir (Şekil 1).

Şekil 1 Ayazini Yerleşiminin Türkiye ve Afyonkarahisar Ölçeğinde Konumu (Egeplan Planlama Ltd. Şti., 2011)

Bu çalışmada, M.Ö. 600'lerden itibaren Frig, Roma, Bizans, Selçuklu, Osmanlı, Erken Cumhuriyet Dönemi ve günümüze dek olan bir süreçte, Ayazini yerleşimi kapsamında kültürel ve doğal mirasa konu bir kırsal mekânın biçimlendirilmesi süreçleri, morfolojiye dayalı bir araştırma aracılığıyla yerleşimin yere özgü fiziksel boyutuna odaklanarak tarihsel dönemler ve kaya mekânlar ile gerçekleştirilen form-işlev ilişkileri, mekânın biçimlendirilmesi ve mekân-insan ilişkisinin değişimi üzerinden incelenmektedir (Şekil 2).

Şekil 2 Çalışmanın Dayanağı ve Sürecine İlişkin Şema (Tarihi Kırsal Peyzaj-Mirasın Sürdürülebilirliği-Miras Markalaşması-Kırsal Morfoloji)

Dolayısıyla, öncelikle “morfoloji bilimsel alanı” kırsal bağlamda, kültürel ve doğal miras, turizm ve markalaşma çerçevesinde araştırılmakta, ardından Ayazini yerleşimi bağlamında morfolojik olarak mekânın biçimlendirilmesi ve mekân-insan ilişkisinin değişimi dört analiz ile ortaya konmaktadır: (i) Ayazini Yerleşiminin Geniş Bağlamındaki (Dağlık Frigya) Önemi (tarihsel-coğrafi-konumsal-ilişkisel analiz) ve Dağlık Frigya Morfolojisi Analizi (Dağlık Frigya bağlamındaki coğrafi, ulaşım ve önemli yerleşim unsurlarının anlaşılması ve CAD/CBS ortamında haritalandırılması, Dağlık Frigya morfolojisini etkileyen faktörlerin anlaşılması), (ii) Ayazini Yerleşiminin Doğal ve Kültürel Miras Bağlamındaki Çevre Analizi (ilgili kurumlardan bilgi ve belge temini, sahada gözlem, bireysel fotoğraflama yoluyla toplanan veriler doğrultusunda topoğrafya, jeolojik yapı ve ulaşım gibi çevre verilerinin morfolojiye etkilerinin araştırılarak bütüncül olarak ortaya konması ve CAD/CBS ortamında haritalandırılması), (iii) Ayazini Yerleşimi Çok Katmanlılığı ve Çok Yönlülüğü Bağlamında Tarihsel Dönem Analizi (ilgili kurumlardan bilgi ve belge temini, sahada gözlem, bireysel fotoğraflama ve birebir görüşmeler yoluyla toplanan veriler doğrultusunda Frig, Roma, Bizans, Selçuklu, Osmanlı, Erken Cumhuriyet Dönemi ve günümüze dek olan süreçte mekânsal

eklemlenmenin CAD/CBS ortamında haritalandırılması) ve (iv) Ayazini Yerleşimi Kaya Mekânları Bağlamında Aktör (Kullanıcı)-Zaman-İşlev-Form İlişkisi ve Değişimi Analizi (sahada gözlem, bireysel fotoğraflama ve birebir görüşmeler yoluyla toplanan veriler doğrultusunda kaya mekânlar ile çevresinin ilişki ve değişiminin anlaşılması ve CAD/CBS ortamında haritalandırılması). En son olarak da Ayazini yerleşimi morfolojik bulguları “turizm ve markalaşma” çerçevesinde irdelenmektedir.

2. Kırsal Morfoloji Bağlamında, Kültürel ve Doğal Miras Alanlarına Turizm ve Markalaşma Çerçevesinde Bakış

Bu bölümde “morfoloji bilimsel alanı”nın kırsal bağlam, kültürel ve doğal miras, turizm ve markalaşma çerçevesindeki araştırmalarına yer verilmektedir.

2.1. Kırsal Morfolojiye Bakış

Kırsal morfolojinin anlaşılması gerektiği Miras Olarak Kırsal Peyzajlara İlişkin ICOMOS-IFLA İlkeleri’nde (ICOMOS, 2017) “Miras olarak Kırsal Peyzaj” yani bir diğer ifade ile “Tarihi Kırsal Peyzaj” tanımında da ifade edilmektedir: “Miras olarak kırsal peyzaj: Kırsal alanların somut ve somut olmayan mirasını ifade eder. Miras olarak kırsal peyzaj, fiziksel özelliklerin (verimli arazinin kendisi, morfolojisi, su, altyapı, bitki örtüsü, yerleşim yerleri, kırsal binalar ve merkezler, yöresel mimari, ulaşım ve ticaret ağları, vb.) yanı sıra daha geniş fiziksel, kültürel ve çevresel bağlantıları ve ortamları kapsar. Miras olarak kırsal peyzaj aynı zamanda ilgili kültürel bilgileri, gelenekleri, uygulamaları, yerel insan topluluklarının kimlik ve aidiyet ifadelerini ve bu peyzajlara geçmiş ve çağdaş insanlar ve toplumlar tarafından atfedilen kültürel değerleri ve anlamları da içerir. Miras olarak kırsal peyzajlar, insan-doğa ilişkilerine ilişkin teknik, bilimsel ve pratik bilgileri kapsar. Miras olarak kırsal peyzajlar, sosyal yapıların ve işlevsel organizasyonların ifadeleridir (geçmişte ve günümüzde onları gerçekleştiren, kullanan ve dönüştüren). Miras olarak kırsal peyzaj, biyokültürel çeşitliliğin devamına katkıda bulunan kültürel, manevi ve doğal nitelikleri kapsar. Tüm kırsal alanlar hem olağanüstü hem de sıradan, geleneksel ve modernleşme faaliyetleriyle yakın zamanda dönüştürülmüş miras olarak okunabilir: miras, farklı tür ve derecelerde ve birçok tarihi dönemle ilgili olarak bir parşömen olarak mevcut olabilir.” Bu tanımlamadan da görülebileceği gibi kırsal mirası bütüncül bir yaklaşımla ele alan tarihi kırsal peyzaj yaklaşımı, kırsal mirası fiziksel, daha geniş fiziksel, kültürel ve çevresel bağlantıları ve ortamlar, kültürel, sosyal, doğal, somut ve somut olmayan boyutlarıyla ele almayı gerektirmekte olup “yerleşimin morfolojisi” de bu boyutlar arasında yer almaktadır.

Mirasa sahip olan kırsal alanlar, Türkiye’de 1980’lerdeki koruma kararları ile farklı statüler kazanmış oldular. Sit alanı kararları ile planlama ve koruma süreçlerine dahil olan bu kırsal alanlar, kentsel alanlardan farklı dinamiklere sahiptirler. Köy, kırsal yerleşme, yerleşik alan, kırsal mahalle gibi pek çok farklı idari statüler ile tanımlanırken mevcut mevzuatlar çerçevesinde planlama çalışmaları 3194 sayılı İmar Kanunu ve 2863 sayılı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kanunu doğrultusunda gerçekleştirilmektedir. Kırsal alanların morfolojisi kentlerden farklı olup coğrafi koşullar, geçim koşulları, tarihsel süreçteki insan faaliyetleri-yerel malzeme, nüfus hareketleri, kentsel alanlardaki gelişmelerin kırsala etkileri, ulaşım (antik yollar, karayolu, demiryolu vb.), turizm yatırımları ve sahip oldukları kültürel ve doğal miras, morfolojilerini etkilemektedir.

Türkiye’de son yıllarda kentsel morfoloji bilimsel alanının hem araştırma hem de lisans üstü tez çalışmalarında yaygınlaşmakta olduğu görülmektedir, 2014 yılında Türkiye Kentsel Morfoloji Ağı’nın kurulmuş (Türkiye Kentsel Morfoloji Ağı, 2023) olması da Türkiye’de bu bilimsel alanın kurumsallaşmasının göstergelerindedir. Türkiye’de kırsal alanlara yönelik pek çok tez çalışması bulunmakla birlikte kırsal morfoloji konulu tez çalışmasına rastlanmamış olup bilimsel çalışmalar da

henüz az sayıdadır. Bu çalışmalardan biri olan **Akgün vd. (2018)**'in "Türkiye'de Kırsal Morfoloji ve Değişen Doku Tipolojilerinin Çözümlemesi" adlı çalışmalarında yerel net üzerinden oluşturulan ve 10.000 üzerinde köyü kapsayan bir veri tabanı esas alınarak, 9 il 1337 kırsal yerleşime odaklanarak gerçekleştirdikleri diskriminant analizi ile yerleşimlerin morfolojik karakteristikleri üzerinden benzerlik ve farklılıklar ortaya koyulmuştur. **Semerci vd. (2020)**, Babayakup Köyü (Ankara) kırsal yerleşimi morfolojisinin analizinde kullanılan dinamikler ile belirli zaman sürecinde kırsal bölge yerleşimindeki değişim/dönüşümleri ortaya çıkarmak amacıyla gerçekleştirdikleri çalışmada, kırsal kimliği oluşturan doğal, yapay ve sosyo-kültürel dinamikler, bu dinamiklerin fiziksel yapı, yol ağı, nirengi noktaları ve çevre konum ilişkileri, morfolojik yapısal sınırlarının yıllara göre gelişimi, dolu-boş alan dinamiği zamansal değişimi ortaya koymuştur. Bir diğer çalışmada oyma yer altı şehri, kaya ve yer altı meskenleri, hizmet ve dini mekânları ve güvercinliklerin bulunduğu Kayseri Koramaz Vadisi'nin değişen ve dönüşen morfolojisi tarihsel süreçte, coğrafya ile ilişki ve morfolojik haritalamalar ile incelenmiştir (**Timur ve Kevseroğlu, 2022**). Örnek alan üzerine bir diğer çalışma, Bursa Cumalıkızık'ı inşa eden ve biçimlendiren morfolojik özelliklerin ortaya konması amacıyla gerçekleştirilmiş olup geleneksel dokuyu oluşturan farklı ölçekteki kırsal örüntüler üzerinden analiz yapılmış, bu örüntüler arasındaki ilişkiler ve bu örüntüleri meydana getiren sosyo-ekonomik yapı sorgulanmış, örüntüler sokak-yapı adası ve bina-sokak ilişkisi üzerinden doku genelinde analiz edilmiş, yapıların özgün kurgusu ve tarihsel dönemleri ile bu yapılardaki değişim, çeşitlilik ve dağılımı saptanmıştır (**Kızılkuşak ve Şahin Güçhan, 2022**).

Kapadokya Derinkuyu örneğinde yapılan bir diğer çalışmada, 19. yüzyıl sonrasında yeraltından yer yüzeyine çıktığı tahmin edilen yerleşme kültürüyle günümüz yerüstü yerleşimi arasında kurulan morfolojik süreklilik ilişkisine etki eden ticaret yolları, dini yapılar, güvenlik ve iklim-jeolojik etkenlerinden bahsedilmektedir (**Üstüner ve Turgut Gültekin, 2022**). Ayrıca bir diğer çalışmada, kırsal morfolojinin önemli bileşenleri, yerleşim planı, yapı boyutları, formları ve materyalleri, sokak düzeni, yeşil alanlar, su kütleleri ve kırsal alanın tüm unsurları olarak ifade edilmektedir (**Gallent vd., 2008'den aktaran Akgün vd., 2018**).

2.2. Kaya Oyma Geleneği Bağlamında Turizm ve Markalaşma

ICOMOS (2010) tarafından Dünya Miras Listesi ön adaylık rehberinde "kaya sanatı"nın, insan kültürünün temel ifadelerinden ve kültürel mirasının temel unsurlarından birini oluşturduğu, kaya sanatı alanlarının Dünya Mirası Listesi'nde önemli bir rol oynaması gerektiği ifade edilerek mağaralar ve diğer kategoriler tanımlanmıştır. Anadolu coğrafyası da volkanik hareketler sonucu ortaya çıkan yüzey şekillerini, sanat ve mimari ile buluşturan kaya sanatı medeniyetleri açısından zengindir. Kapadokya Bölgesi, Dağlık Kilikya, Karya, Dağlık Frigya gibi yerleşmelerden günümüze kadar gelen pek çok arkeolojik ve doğal varlık bulunmaktadır. Neolitik Dönemde, kaya, sığınılan bir mekân olmaktan çıkarak artık bir inşa malzemesi olarak insanın yaşamında yer almış, dini mekân ve mezar olarak kullanılmaya başlanmış, Hititler'de Anadolu'da ana kayanın dini bir amaca hizmet ettiği en erken örneğine rastlanılmış, Demir Çağından itibaren Anadolu'da kaya mimarisinde mimari formların işlenmesi örneklerine rastlanılmış (MÖ 1. Bin yılda Urartu ve Phryg kültürleri), Lykia Bölgesi, Pontus Krallığı ve Kilikya Bölgesi'nde anıtsal kaya mimarisi görülmüştür (**Taşkıran, 2018**).

Anadolu kaya oyma geleneğine sahip yerleşmeler ile ilgili çalışmalara bakıldığında Kapadokya Bölgesi öne çıkmaktadır: "Kapadokya Doğal ve Kültürel Miras Alanlarının Koruma ve Planlama Süreçleri" (**Solmaz Şakar, 2022**), Nevşehir (Nar Kasabası) örneğini inceleyen "Koruma Statüsüne Sahip Kentsel Periferik Peyzajın, Peyzaj Değeri ve Ekoturizm Potansiyeli Açısından Analizi" (**Özhancı, 2021**), "Film Turizmi: Popüler Kültür Aracı Olarak Film ve Dizilerin Nevşehir İli Turizm Faaliyetlerine Etkisi" (**Güngör ve Uysal, 2019**), "Yer Altı ile Yer Üstü Yerleşimlerde Morfolojik Süreklilik: Kapadokya

Derinkuyu Örneği” (Üstüner ve Turgut Gültekin, 2022), Yaratıcı Turizm: Kapadokya Bölgesine Yönelik Durum Değerlendirmesi ve Öneriler (Erol, 2021), Yerel Peyzajlar ve Koruma Sorunları: Kapadokya Örneği (Çetinkaya ve Erdoğan, 2018). Ekoturizm, balon turizmi, yaratıcı turizm, mağara oteller, film platosu gibi turizm ve markalaşma araçları ile gündemde ve yazında yer alan Kapadokya Bölgesi örneğinin yanında günümüzde ikinci Kapadokya olarak anılan Ayazini ve çevresini kapsayan Dağlık Frigya Bölgesi de aynı gündem ve yazın ile yer bulmaktadır. Kültür ve Turizm Bakanlığı (2007), Türkiye Turizm Stratejisi 2023 Eylem Planı 2007-2013 çerçevesinde, “Frigya Kültür ve Termal Turizm Gelişim Bölgesi”nde kültür ve termal turizme dayalı olarak turizmin geliştirilmesi hedeflenmiş ve “Termal Turizm Kentleri Projesi” kapsamında öncelikli geliştirilecek bölgeler arasında yer almıştır. Ayazini kapsamında ise kültürel mirasa yönelik (İçlek vd., 2017; İçlek, 2019; İçlek ve Gül, 2021; Ekiz, 2015; Süvari vd., 2022; Mazlum vd., 2021), turizme yönelik (Aklanoğlu, 2008; Ekiz ve Yazıcı, 2016; Özdemir vd., 2022) ve Ayazini tüflerinin yapı taşı olarak kullanılmasına yönelik (Çelik ve Ergül, 2018; Çelik ve Tıgılı, 2019; Kuşçu ve Yıldız, 2001; Çelik ve Sel, 2008) çalışmalar bulunmaktadır. Ancak şu ana kadar yapılan çalışmalar incelendiğinde morfoloji bilimsel alanında ve turizm ve markalaşma bağlamında alanın bütüncül olarak ele alınmamış olduğu görülmektedir.

3. Ayazini Yerleşim Morfolojisi

3.1. Ayazini Yerleşiminin Geniş Bağlamındaki (Dağlık Frigya) Önemi (Tarihsel-Coğrafi-Konumsal-İlişkisel Analiz) ve Dağlık Frigya Morfolojisi Analizi

Friglerin kökenleri, Anadolu’ya nasıl ve ne zaman geldikleri ve Frig Krallığı’nın ne kadar hüküm sürdüğü hakkında kesin bilgi olmamakla birlikte büyük olasılıkla MÖ 1200’lü yıllarda Trakya ve Boğazlar üstünden Anadolu’ya geldikleri ileri sürülmektedir (Tulay, 2022). Friglerin MÖ 1100-1000 yıllarına doğru Polatlı civarındaki başkentleri Gordion’a ulaştıkları, MÖ 690 dolaylarında Kimmerlere karşı yenilgiye uğrayıp Frig Krallığı’nın sona erdiği, Lidyalılar’ın, Medler’in Persler’in denetimi altında kaldıkları, MÖ 4-3. yy’a kadar eski Frig dili ve yazısını kullandıkları, daha sonra Makedonyalı Büyük İskender’in egemenliğe geçtikleri, Romalı Tarihçi Rufus’a göre artık kentler değil köyler ülkesi bir Frigya oldukları, Frig kültürünün Roma dönemine kadar yaşadığı, geliştirdikleri kaya-taş işçiliğinin Roma ve Bizans dönemlerinde devam ettiği belirtilmektedir (Tulay, 2022). Frigya (Phrigia), M.Ö. 4. yüzyıldan Bizans Dönemi’nin sonuna kadar Sakarya Irmağı ile Büyük Menderes’in yukarı kesimleri arasındaki alanda Frig kökenli insanların yaşadığı bölge olarak tanımlanır (Tulay, 2022). Frigya bölgesi, zaman içinde farklı sınırlara ve alt bölgelere sahip olmuştur. Antik Çağda, Büyük Frigya (Frigya Megale) ve Küçük Frigya (Frigya Mikra) olarak ikiye ayrılan Frigya Bölgesi (Öztaşkın, 2010), sınırları fazla değiştirmeden idari olarak Frigya Prima ve Frigya Secunda olarak adlandırması (Öztaşkın, 2010) sonrasında Geç Roma Döneminde Frigya Pakatina (Megale Frigya) ve Frigya Salutaria (Mikra Frigya) olarak anılmıştır (Strabon, 2000’den aktaran Öztaşkın, 2010).

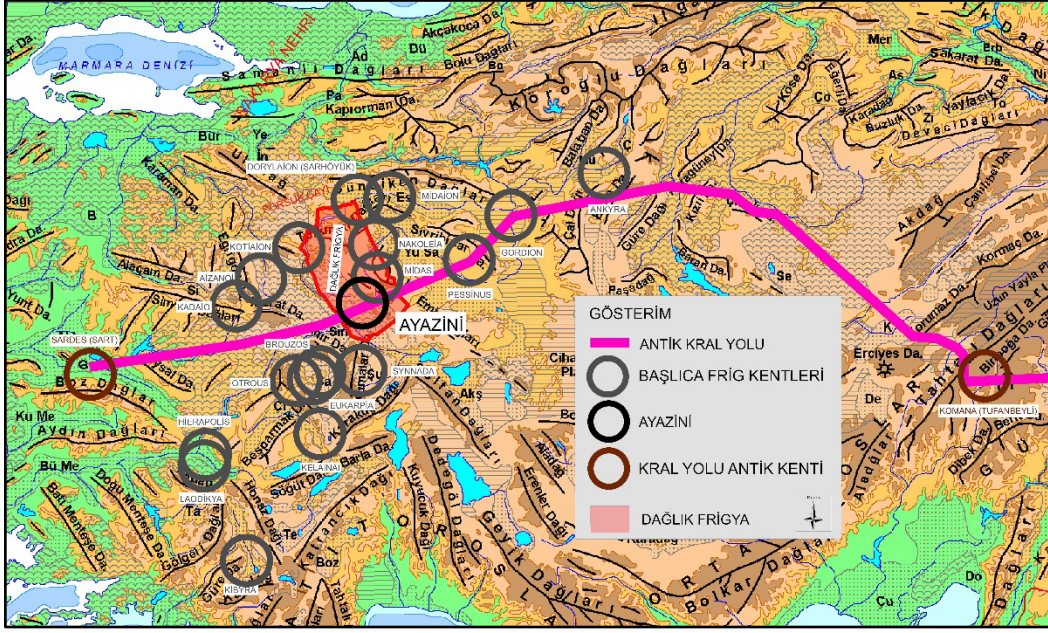
Ankara’nın Polatlı ilçesinde ve Antik Çağ’ın ünlü Kral Yolu (Lidya’nın merkezi olan Sardes’ten Persler’in merkezi olan Susa’ya uzanan bir yol) üzerinde yer alan Gordion (Yassihöyük) Friglerin siyasi başkenti, Kral Yolu üzerinde bulunan Kelainai (Afyonkarahisar/Dinar) ikinci başkent (MÖ 334 yılında unutulmuş kentin yanında Apameia kurulur ve ticari-idari-conventus mahkeme merkezi olarak devam eder), Midas Şehri (Yazılıkaya) önemli bir merkez, Kral Yolu üzerinde bulunan Pessinus (Ballıhisar, Sivrihisar) dini merkez ve hac yeri niteliğindedir (Tulay, 2022). Diğer önemli kentleri de Ankyra (Ankara), Dorylaion (Eskişehir/Şarhöyük), Midaion (Alpu/Karahöyük), Nakoleia (Eskişehir/Seyitgazi), Kotiaion (Kütahya), Aizanoi (Kütahya/Çavdarhisar), Kadaio (Kütahya/Gediz), Synnada (Afyonkarahisar/Şuhut), Hierapolis (Denizli-Pamukkale), Laodikya (Denizli-Eskişehir, Goncalı), Brouzos (Afyonkarahisar-Sandıklı Karasandıklı Köyü), Eukarpia (Afyonkarahisar-Sandıklı-

Emirhisar Köyü), Otrous (Afyonkarahisar-Sandıklı-Yanıkören Köyü) ve Kibyra (Burdur-Göhlhisar) olarak sıralanabilir (Tulay, 2022).

“Frigya Mikra” veya “Frigya Epiktetus” olarak da adlandırılan Dağlık Frigya, bugün Eskişehir, Afyonkarahisar ve Kütahya il sınırları içinde derin vadiler ve volkanik tüf kayalardan oluşan yüksek bir dağlık bölgedir (UNESCO, 2023). Bu bağlamdaki özgünlüğü ve bütünlüğü nedeniyle 2015 yılında üstün evrensel değeri de tanımlanarak UNESCO Geçici Dünya Miras Listesi’ne alınmıştır. Dağlık Frigya günümüzde 52 hektar büyüklüğündeki bir bölgede tanımlıdır (UNESCO, 2023). Üstün evrensel değerinin gerekçelerinde, toplumun dini inancına ışık tutan ve dönemin sosyal yaşamına tanıklık eden Friglere ait pek çok eşsiz anıtsal kalıntının bulunduğu Dağlık Frigya’nın peribacaları ve kaya blokları gibi jeolojik oluşumların oluşturduğu doğal bir yapıda olması, kolayca oyulabilen volkanik tüflerden oluşan bu yapının Dağlık Frigya’daki kayaların karakteristik kullanımını getiren kaya mimarilerinin inşa edilmesini mümkün kılmış olması, Frig kaya anıtlarının en görkemli örneklerinin Dağlık Frigya’da görülmekte olması, Kaya anıtlarının Frig toplumunun dini ve sosyal hayatındaki önemi ve Ana Tanrıça inancına yönelik kült merkezleri olmaları nedeniyle Anadolu kutsal yapıları (bezeme ve süsleme zenginliği, sivri çatılar, üçgen alınlıklar ve içinde Tanrıça heykeli bulunan kaya nişler) arasında ön plana çıktıkları ifade edilmiştir (UNESCO, 2023). Bütünlüğü bağlamında Eskişehir, Afyonkarahisar ve Kütahya’ya yayılan geniş bir arkeolojik kalıntılar yelpazesinin olduğu, Frigya Kültürel Mirasını Koruma ve Kalkınma Birliği (FRİGKÜM) adı verilen birliğin alanın korunması, tanıtılması ve geliştirilmesi için gerekli faaliyetleri yerine getirmek amacıyla kurulduğu ifade edilirken özgünlüklerinin jeolojik yapısından, özgün görünümlerini ve özlerini korumuş olmalarından, sınırlı ve küçük çaplı onarımlar dışında hiçbir ağır restorasyon faaliyetinin zaman içinde gerçekleşmemiş olmasından kaynaklandığı ifade edilmektedir (UNESCO, 2023). Ayrıca Dağlık Frigya’daki kaya anıtların, öncü ve takipçi örneklerinden, tasarım açısından yenilikçi olmaları ve Ana Tanrıça kültü ile bağlantılı olarak inşa edilmeleri ile ayrılmakta olduğu bu bağlamda Dağlık Frigya’nın Frig halkının dini yaşamı ve ritüelleri hakkında bilgi veren tek mülk olduğu da benzerlerinden ayırt ediciliği bağlamında vurgulanmaktadır (UNESCO, 2023).

Ayazini yerleşimi, pek çok vadiyi kapsayan Dağlık Frigya’nın bir bileşeni olup dönemindeki Antik Kral Yolu ve diğer önemli Frig kentlerine bakıldığında bu ticaret güzergahına yakın olduğu ve iki başkent ortasında kaldığı, ayrıca coğrafi olarak da Türkmen Dağları güneyinde tüf oluşumların yoğunlaştığı bir bölgede, Sakarya Nehri ve Porsuk Çayı’nın havzasında olduğu görülmektedir (Şekil 3).

Şekil 3 Ayazini Yerleşiminin Geniş Bağlamındaki Önemi [Türkiye'nin Yer Şekilleri Haritası (Coğrafya Harita, 2022) atlık olarak kullanılmış olup Kral Yolu (Iran Chamber Society, 2023), yerleşimler (Google-earth aracılığıyla konumları tespit edilmiştir) ve Dağlık Frigya sınırı (Dönmez, 2018), NetCAD ortamında işlenerek yazar tarafından üretilmiştir.]

Tanrıça Kibele'ye inançları ve Toprak Ana'ya önem veren köylü ve çiftçi karakterde olan Frigler, mimaride, sanatta, ticarete, dil, el sanatları, tekstil ve dokumacılık, mobilyacılık, seramik, maden işleme alanında gelişme göstermiş çok tanrılı ve savaşçı bir toplum idi (Tulay, 2022). Frigya'nın en önemli iki akarsuyu Sakarya (Sangarios) ve Porsuk (Tembris), bölgeye canlılık vererek verimli toprakları ile bölgenin hem coğrafi hem de kültürel olarak şekillenmesini sağlamıştır (Sarı, 2013). Dağlık Frigya, peribacaları ve kaya blokları gibi jeolojik oluşumların oluşturduğu doğal bir yapıya sahiptir (UNESCO, 2023). Dağlık Frigya'da kutsal yerler ve kült merkezleri, Friglerce Tanrıçaları Kibele'nin tatlı su kaynaklarına yakın çıplak kayalıklarda, vadilerde ve dağlarda görüldüğüne inandıkları için oluşturulmuştur (UNESCO, 2023). Alanın kolayca oyulabilen volkanik tüflerden oluşan yapısı Dağlık Frigya'daki kayaların karakteristik kullanımını ortaya çıkaran kaya mimarilerinin inşa edilmesini mümkün kılmıştır ve Frig kaya anıtlarının en görkemli örnekleri Dağlık Frigya'da görülmektedir (UNESCO, 2023). Dağlık Frigya sahip olduğu özgün Frig Dönemi kaya anıt örnekleri ile dini ritüel ve sosyal hayata ilişkin izleri barındırdığından evrensel ölçekte değer taşımaktadır (Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2015). M.S. 7-9. yüzyıllar boyunca süren Arap akınları, güvenlik amaçlı olarak kaya yerleşim yerlerinde saklanmayı gerekli kılmıştır (Evcim, 2016). Derin vadiler tarafından şekillenen dağlık bir alan olan Dağlık Frigya Bölgesi'nin sahip olduğu kolayca işlenebilen volkanik tüflerden oluşan jeolojik yapısı kayanın oyularak inşa edildiği özgün bir mimariyi ortaya çıkarmış ve Friglerden sonra gelen medeniyetlerce de kaya oyma mimarisi uygulanmıştır (Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2015).

Bu doğrultuda Dağlık Frigya yerleşimlerinin coğrafya, ulaşım ve toplum olarak üç temel etmen üzerinden ekonomi, mimarlık ve sanat alanında gelişme gösterdikleri ve bunun yarattığı etkiler ile morfolojisinin oluştuğu ifade edilebilir (Şekil 4). Bu etmenler, Sakarya Nehri ve Porsuk Çayı, Türkmen Dağı, termal kaynaklar, maden yatakları ve orman varlığı olarak ifade edilebilecek coğrafi etmenler, Kral Yolu ulaşım etmeni ile dil, sanat, din ve savaşçı özellikleri olarak ifade edilebilecek toplumsal etmenler olarak sıralanabilir. Coğrafi olarak Sakarya Nehri ve Porsuk Çayı'nın bereketli topraklarının etkisiyle tarım ve hayvancılık ile uğraşıldığı görülürken sönmüş bir yanardağ olan Türkmen Dağı'nın

Şekil 7 Frig Vadisi Kültürel Mirası (Kentsel Strateji, 2016)

3.3. Ayazini Yerleşimi Çok Katmanlılığı ve Çok Yönlülüğü Bağlamında Tarihsel Dönem Analizi

Ayazini yerleşimi, Frig, Helenistik, Roma ve Bizans dönemlerine kadar uzanan ve sonrasında Türk yapılarına ait izleriyle günümüze gelmiş kırsal bir yerleşmedir. Ayazini yerleşiminin, 1934 yılında Afyonkarahisar ilinde yayımlanan “Taşpınar” adlı yerel dergideki haberde tarihte Ayazma olarak anıldığı belirtilmiştir (Bozdağ, 2009).

Bu yerleşme, çok katlı Avdalaz Yerleşimi (Metropolis), tüf kayalar içerisine oyulmuş kült ve mezar alanları ile dini mekânlar ve yerleşim birimleri, taş binalar, evlerin oyulmuş mağaralarla gerçekleştirdiği geçişler, nekropol, tümülüsler, peri bacaları, antik yol izi, Avdalaz Kalesi, Leylekler Kayası, şapeller ve kiliseleri barındırmaktadır. Günümüz kırsal yerleşim dokusu ile iç içe yaşamakta olan kültür varlıklarının bulunduğu bu yerleşmenin tarım ve hayvancılık sektörüne dayalı bir ekonomisi bulunmaktadır. Son dönemde sokak sağıklaştırma uygulaması röleve ve cephe restorasyon projeleri, karşılama merkezi projesi, çeşitli hediyelik eşya satışı yapan işyerlerinin, yeme-içme mekânlarının ve otel kullanımlarının geliştiği bir turizm ve markalaşma sürecinin içine girmiştir. Türkiye Turizm Stratejisi Eylem Planı-2013’e göre Ayazini’ni de kapsayan “Kültür ve Turizm Termal Gelişim Bölgesi” ve “Frig Yürüyüş Yolu Projesi” bulunmaktadır. Yerleşmenin sit alanları dışında kısımları da bulunmaktadır. Afyonkarahisar İl Özel İdaresi yetki ve sorumluluğunda bulunan yerleşmenin uygulama ve nazım imar planlı, koruma amaçlı planlı kısımları ile plansız kısımları da bulunmaktadır.

Yerleşmeyi etkileyen morfolojik etmenler göz önünde bulundurulduğunda yerleşmeyi altı tarihsel dönemde ele almak mümkündür: (i) Tektonik Dönem, (ii) Kaya Oyma Dönemi (Frigler), (iii) Kaya Oyma Dönemi (Bizans-Roma), (iv) Taş Yapı Dönemi (Selçuklu-Osmanlı-Erken Cumhuriyet), (v) Koruma Dönemi ve (vi) Turizm ve Markalaşma Dönemi.

Tektonik Dönem (~MÖ 6.yy. öncesi): Rüzgâr ve sel sularının etkisiyle bazı bölgelerde kalınlığı 200 metreyi bulan tarih öncesi çağlara uzanan tüf oluşumu çeşitli kaya oluşumlarıyla karşımıza çıkmaktadır (Yüksel 2002’den aktaran Olcay Uçkan, 2010). Dağlık Frigya, Türkmen Dağı volkanik hareketlerinin sonucu oluşan yükseltilerin daha sonra temel olarak Sakarya Nehri ve Porsuk Çayı etmenleri tarafından aşındırılmaları sonucu oluşmuştur (Sarı, 2013). Bu sönmüş yanardağın lavları ile kaplı Dağlık Frigya’da, coğrafi etkenler sonucu zaman içinde bölgeye özgü derin vadiler (Yazılıkaya-Midas, Köhnüş, Karababa, Fındık ve Kümbet) ve yaylalar gelişmiştir (Sarı, 2013).

Kaya Oyma Dönemi (Frigler) (~MÖ 6.yy – MS. 4. yy.): Bu dönemde Frigler, birbirini izleyen ve doğal olarak korunaklı olan bu vadilerde yaşamaya başlamıştır ve günümüzde Frig Vadileri olarak anılan vadiler topluluğuna Frigler sanatsal yaratılarıyla adlarını vermişlerdir (Sarı, 2013). Friglerin

Tarıncıları Kibele'nin kayalıklarda, vadilerde ve tatlı sulara yakın dağlarda görüldüğü yönündeki inançları doğrultusunda kutsal yerlerin ve kült merkezlerini inşa etmeleri (Çevre ve Şehircilik Bakanlığı, 2017) ile bu bölge ortaya çıkmıştır. MÖ 7-8. yüzyıllardan itibaren Frigler'in bu bölgede yaşadığı belirtilmektedir (Uyan, 2022). Bu döneme ait "Midas'ın kızı Suna'nın hastalığına şifa bulmak amacıyla gittiği Gazlıgöl'ün şifalı sularından geri döndükten sonra yaşamına devam ettiği dünyanın ilk apartmanı" (Ayazini Metropolis Tabelası, 2023), tapınaklar, mezarlar, yaşam alanları (mağaralarda tabanda yer alan oyuklar -yerleşim sakinleri ile yapılan görüşmelerde ateş, su ve yiyecek koyma amaçlı olduğu söylenmektedir- tuvalet, banyo, merdiven, sarnıç gibi kullanımlar) olduğu görülmektedir. Ayrıca günümüzde mağaralarda görülen tarım ve hayvancılık (mağaralarda halk arasında toka olarak adlandırılan hayvan bağlama alanları) izlerine dair hangi dönemde ortaya konduğuna dair araştırma yapılması gerektiği değerlendirilmektedir. Bu dönemdeki kaya oyma geleneğinin dini inançların yanında güvenlik amaçlı kullanıldığı, ayrıca güneye yönelmiş olan bu mağaraların iklimsel konfor sağladığı da değerlendirilmektedir. Ayrıca jeolojik yapının sonucu olarak Frigya bölgesinde birçok kaplıca bulunmakta olup Antik dönemde bölge, Şifalı Frigya (Salute Frigya) olarak anılmıştır (Sarı, 2013). Günümüze kadar ulaşabilen doğal varlıklardan ve bölgeye ilişkin hikayelerden anlaşılabilirdiği kadarıyla bu dönemde de su kaynakları, orman varlığı, termal kaynaklar açısından bölgenin potansiyellerinin olduğu değerlendirilmektedir.

Kaya Oyma Dönemi (Bizans-Roma) (4.yy – 11. yy.): Bu dönem, Frigler sonrasında devam eden kaya oyma geleneğine dayanmaktadır. Frig kültürünün Roma dönemine kadar yaşadığı, geliştirdikleri kaya-taş işçiliğinin Roma ve Bizans dönemlerinde devam ettiği belirtilmektedir (Tulay, 2022). Friglerden sonra gelen medeniyetler, önceki medeniyetlerin kalıntılarında faydalanarak kendilerine yaşam ortamları ve mezarlar (kilise, şapel, tek veya çok katlı yaşam ortamları ve sarnıçlar) yapmışlardır, Ayazini Köyü'nde pek çok yerde görülebilen kaya yerleşimlerinin kış mevsiminde sıcak, yaz mevsiminde serin tutma özelliğinin yanında can güvenliği-savunma amaçlı kullanıldığı belirtilmektedir (Uyan, 2022). Yerleşmede bulunan 12 adet kilise ve şapel, yerleşimin Hristiyanlığın gelişimi ve tarihi bakımından önemli bir merkez olduğunu göstermektedir (Egeplan Planlama Ltd. Şti., 2011). Ayrıca tarım arazisi varlığının az olması nedeniyle antik çağlardan itibaren taş ocaklarında çalışılmasına dayalı bir ekonomi gelişmiştir (Uyan, 2022). Ancak günümüz yerleşmesinde, koruma amaçlı imar planı raporlarında ve bilimsel yazında Bizans ve Roma dönemine ilişkin kaya oyma mekânlar dışında yapılar rastlanılmamıştır. Günümüze ulaşan yerleşme çevresindeki doğal varlıklardan dolayı tarım, hayvancılık ve ormancılığın bu dönemde devam ettiği yorumlanmaktadır.

Taş Yapı Dönemi (Selçuklu-Osmanlı-Erken Cumhuriyet Dönemi) (11.yy – 1960): Ayazini yerleşiminin bağlı olduğu Afyonkarahisar ili, beş bin senelik geçmişiyle Hitit ve Frig kalıntıları ile Selçuklu ve Osmanlı devrine ait zengin eserlere sahiptir (Egeplan Planlama Ltd. Şti., 2011). Ayazini yerleşmesinin Selçuklu ve Osmanlı Dönemi'ne ait yazılı kaynaklarda yeterli bir tarihi gelişim bilgisine ulaşılmamıştır. 1900'lere kadar yerleşim, mevcuttaki kentsel arkeolojik sit alanı içinde ve batı kesiminde kalmış olup 1960'a kadar ise mevcuttaki kentsel arkeolojik sit alanı içini doldurmuştur (Egeplan Planlama Ltd. Şti., 2011). Günümüze gelen örneklerden, taş malzemenin yapılarda kullanımının bu dönemde gerçekleşmiş olduğu görülmektedir. Yerleşim sakinleri ile yapılan görüşmelerde 1970'lerde başlayan taş ocağı faaliyeti öncesinde de parça taşların yapılarda kullanıldığı ifade edilmiştir. 1960 yılı öncesindeki taş yapılar kaya mezarları ile organik inşa edilmiş olup birçoğu harap durumdadır (Egeplan Planlama Ltd. Şti., 2011). Bu dönemde kaya mekânlar ile taş yapıların birlikte barınma, tarım-hayvancılık amaçlı kullanıldığı değerlendirilmektedir. Afyonkarahisar'da Osmanlı döneminde volkanik kayalar kullanılarak yapılmış çeşmelerin büyük bir kısmının Ayazini tufünden yapıldığı belirtilmektedir (Çelik ve Sel, 2008). Bizans ve Roma'da kilise ve

kaya mezarları söz konusu iken sonraki dönemlerde cami ve kaya mezar bölgesi ile bitişik mezar alanları söz konusu olmuştur. Bir diğer ekonomik geçim kaynağı olan meşe kömürünün hangi dönemlerde kullanıldığına dair tarihsel tam bir bilgiye ulaşılamamıştır. Uyan (2022), “Yıllar önce, meşe kömürü üreten köylü, meşe kesiminin yasaklanması sonucu, köy yakınlarında bulunan taş ocaklarını işleterek geçimlerini sağlıyorlardı” diye belirtmiştir. Bu durum yerleşim ekonomisine etki eden bir etmen olmuştur. Bu dönemde 1906 tarihli Asar-ı Atika Nizamnamesi çıkmıştır, ayrıca bu dönem yerleşme için Erken Cumhuriyet Plansız Dönemi olarak değerlendirilmektedir.

Koruma Dönemi (1960-2013): Bu dönem, Cumhuriyet Planlı Dönemi olarak da ifade edilebilir. 1960-1990 arası dönemde yerleşme nüfusu artarken yerleşim alanı, doğu ve kuzeydeki doğal eşiklerden dolayı güneye doğru gelişmeye başlamıştır (Egeplan Planlama Ltd. Şti., 2011). Bu dönemde 1973 yılında Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk koruma kanunu olan 1710 sayılı Eski Eserler Kanunu çıkarılmış ve 1982 yılında da Ayazini yerleşiminde Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu'nun 10.04.1982 gün ve A-343 sayılı kararı ile I. Derece Arkeolojik Sit olarak tescil kararı alınmıştır. 1983 yılında ise 2863 sayılı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kanunu çıkarılmıştır. Konya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu'nun 06.04.1994 gün, 1937 sayılı ve 14.06.1995 gün, 2276 sayılı kararları ile Ayazini sit alanı, I. Derece Arkeolojik Sit ve I. Derece Doğal Sit olarak düzenlenmiştir. 1996 yılında Köy Hizmetleri Müdürlüğü tarafından köy yerleşim planı hazırlanmış olup bu planda arkeolojik sit alanı içinde kalan yerleşik dokunun düzenli olarak planlanmış bu bölgeye taşınması hedeflenmiştir, ancak meskûn dokunun taşınması başarılı olamamış, sadece planda öngörülen ilköğretim tesisi ve sağlık ocağı gibi sosyal donatı alanları bu plana göre gelişmiştir (Egeplan Planlama Ltd. Şti., 2011). Yerleşme 1999 yılında Ayazini Belde Belediyesi statüsüne geçmiş olup 2002 yılında İller Bankası tarafından imar planları onaylanmıştır. 2004 yılında ise Ayazini sit alanlarına ait sınırlar Eskişehir Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu'nun 23.10.2004 gün ve 89 sayılı kararı ile I. Derece Arkeolojik Sit, II. Derece Arkeolojik Sit ve I. Derece Doğal Sit olarak yeniden belirlenmiştir. 2006 yılında ilave imar planı ve Afyonkarahisar 1/100.000 ölçekli Çevre Düzeni Planı onaylanmıştır. 12.10.2009 tarih ve 2009/15510 sayı ile kabul edilen ve 31.10.2009 tarihli Resmî Gazete'de yayınlanarak yürürlüğe giren Bakanlar Kurulu Kararı ile Frigya Kültürel Mirasını Koruma ve Kalkınma Birliği (FRİGKÜM)'ün kurulmasına izin verilmiştir. 2012 yılında Ayazini Koruma Amaçlı İmar Planı onaylanmıştır. Eskişehir Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu'nun 31.10.2012 gün ve 966 sayılı kararı ile Ayazini II. Derece Arkeolojik Sit statüsü, Kentsel Arkeolojik Sit olarak değiştirilmiş olup günümüzdeki haline ulaşmıştır. Günümüze gelebilen taş yapıların çoğu 1960'lar ve sonrasında yapıldığından (Egeplan Planlama Ltd. Şti., 2011) kaya oyma mekânları ile taş yapı ilişki formlarının bu dönemde çeşitlendiği yorumlanmaktadır, daha eski dönemlere ait ilişkiler gözlemlenememektedir. Bu dönemde kaya mekânlar ile taş yapıların birlikte barınma, tarım-hayvancılık amaçlı barınma ve depo olarak kullanıldığı, tarımdaki makineleşmenin yerleşime yansımaları ile birlikte ahır olarak kullanılan alanların traktör garajı gibi kullanımlara değişim gösterdiği ifade edilebilir. Yerleşim sakinleri ile yapılan görüşmelerde taş ocağı faaliyetinin 1970'lerde başladığı ve sit alanlarının ilanı sonrasında günümüzden 15 yıl kadar önce de taş ocaklarının faaliyetinin durdurulduğu ifade edilmiştir. Yerleşme sakinlerince taş ocaklarında ölümlerin yaşandığı, ocağın kapanmasından sonra da Antalya'ya göç verildiği ayrıca Afyon merkez, İhsaniye ve Kütahya'ya da göçler olduğu belirtilmiştir.

Turizm ve Markalaşma Dönemi (2013-2023): Bu dönem, UNESCO Geçici Dünya Miras Listesi ve turizm faaliyetleri dönemi olarak da ifade edilebilir. Türkiye Turizm Stratejisi Eylem Planı-2013'e göre Ayazini'ni de kapsayan “Kültür ve Turizm Termal Gelişim Bölgesi” ve “Frig Yürüyüş Yolu Projesi” bulunmaktadır. Ayazini yerleşimi, 2014 yılında tekrar köy statüsüne getirilerek İl Özel İdaresi'ne bağlanmıştır. Ayazini'ni de kapsayan Dağlık Frigya Bölgesi, 2015 yılında UNESCO Geçici Dünya Miras

Listesi'ne alınmıştır. 2017 yılında jeolojik etütlerden kaynaklı olarak Koruma Amaçlı İmar Planı Revizyonu onaylanmıştır. 2021 yılında Koruma Amaçlı İmar Planı Plan Notları Değişikliği onaylanmıştır. 2020 yılından itibaren de yerleşmede, Sokak Sağlıklaştırma Projeleri, turizm yatırımları, restorasyon çalışmaları, yerel halka turizm kapsamında eğitim ve kurslar verilmesi gibi pek çok değişim gerçekleşmiştir.

Frigya olarak adlandırılan alanda günümüzde yaşayan halkın büyük bir çoğunluğu asırlar önce göçebe yaşamdan yerleşik düzene geçerek tarım, küçük ticaret ve el sanatlarıyla uğraşan Yerleşik Türkmenler olarak adlandırılan Manavlar'dır (Sarı, 2013). Ayazini yerleşim sakinleri ile yapılan görüşmelerde de Manav oldukları ifade edilmiştir. Ayazini günümüzde Fatih, Cumhuriyet ve Yeşilyayla Mahalleleri'nden oluşmaktadır. Azalan bir nüfus yapısıyla güncel olarak 2022 yılı itibariyle 915 kişilik nüfusa sahiptir (TÜİK, 2022). Kentsel ve Arkeolojik Sit Alanı'ndaki taşınmazların mülkiyeti Maliye Hazinesi'nde olup kullanım hakkı yerel sakinlerindedir, bir başka ifade ile zilyetlik durum söz konusu olup kullanıcılarından ecrimisil alınmaktadır. Afyonkarahisar İl Özel İdaresi tarafından gerçekleştirilen 3 adet sokak sağlıklaştırma uygulaması toplam 109 Hazine taşınmazını kapsamaktadır (Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2023). Restorasyon uygulamaları, sokak döşeme çalışmaları, aydınlatma elemanlarının yerleştirilmesi, karşılama binası projesi diğer uygulamalardandır. Ayrıca harabe yıkımları gerçekleşmiş ve bu yerler meydana dönüştürülmüştür. Mevcut bir otel, faaliyetini sürdürmekte olup güncel olarak bir mağara otele ilişkin de restorasyon çalışması devam etmektedir. Buna ek olarak yeme içme-hediyelik eşya mekânları, turistik rotalar, film endüstrisi, balon turları (çevrede), ATV turları, müze, konsept sokaklar, markalaşma çabaları, tabelalar, sokak mobilyaları gibi kullanım ve etkinlikler bu dönemde yerleşime eklenmiştir. Bu dönemde kaya mekânların taş yapılar ile ilişkilerinin devam ettiği, bu mekânların tarım-hayvancılık alanları, depo, barınma ile ilgili işlevlere ilaveten turizm amaçlı kullanımların geliştiği hatta restorasyon projelerine konu olduğu, harabe durumundaki alanların temizlenerek kaya mekanların etrafında meydanların geliştirildiği ve koruma uygulamaları örnekleri görülmektedir. Bununla birlikte gözlemsel olarak bakıldığında çok iyi korunan örneklerin yanı sıra harabe niteliğinde yerlerin olduğu görülmüştür. Yerleşimin içinden Ayazini Deresi geçmekte olup Karayolları Genel Müdürlüğü tarafından derenin üzerindeki köprü'nün restorasyonu yapılmıştır. Frigya bölgesinde günümüzde bulunan Gazlıgöl Kaplıcası Ayazini'ne 13 km. mesafededir. Yerleşime ilişkin çeşitli fotoğraflar Şekil 8'de yer almaktadır.

Şekil 8 Ayazini Yerleşiminden Çeşitli Fotoğraflar (Koç, 2022)

3.4. Ayazini Yerleşimi Kaya Mekânları Bağlamında Aktör (Kullanıcı)-Zaman-İşlev-Form İlişkisi ve Değişimi Analizi

Ayazini yerleşmesinde kaya mekânlar ile ilişkiler iklim, güvenlik, barınma, ibadet, ekonomik nedenler ile morfolojik olarak şekillenerek Friglerden günümüze kesintisiz bir yerleşme olarak süregelmiştir. Ayazini yerleşmesinde, bir önceki bölümde tariflenen altı dönem ve bu dönemlerin ekonomisi üzerinden kaya oyma mekânlarının kimler tarafından, hangi amaçla ve formda kullanıldığı yorumlanarak ortaya konmaktadır (Tablo 1). Böylece insan-mekân ilişkisi ve değişimi anlaşılmasına çalışılmaktadır.

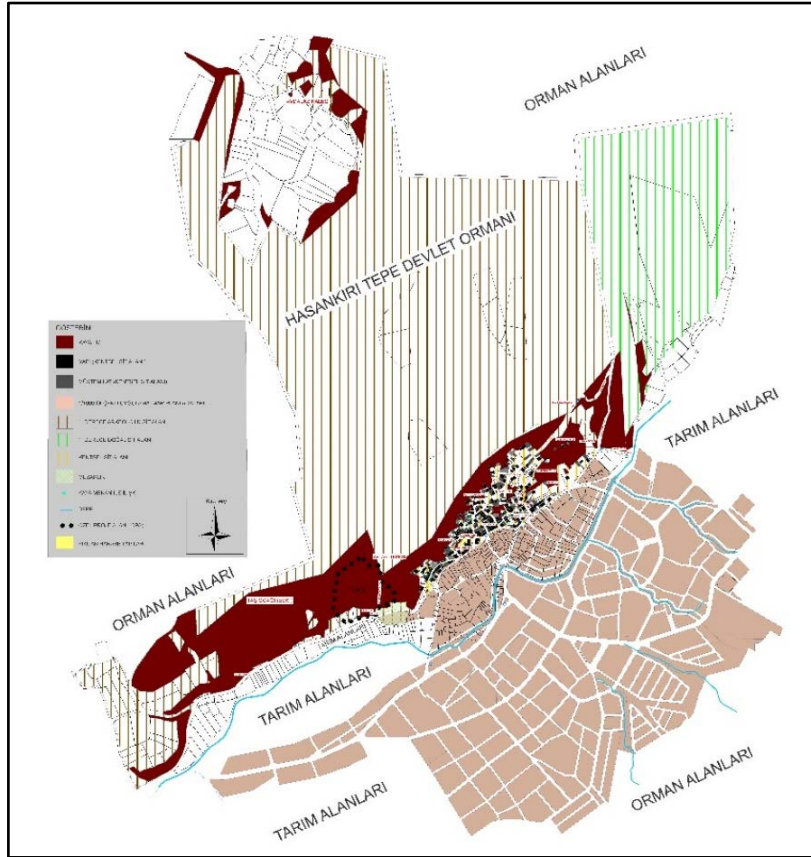
Tablo 1 Ayazini Yerleşimi Kaya Oyma Mekânları Bağlamında Aktör (Kullanıcı)-Zaman-İşlev-Form İlişkisi ve Değişimi

DÖNEMLER	EKONOMİ	AKTÖR	ZAMAN	İŞLEV	FORM
TEKTONİK DÖNEM	–	Frigler öncesi	~MÖ 6. yy öncesi	Tektonik hareketler sonucu lav oluşumları – tuf alanların varlığı	Doğal tuf kayalar
KAYA OYMA DÖNEMİ (FRİGLER)	Termal, tarım-hayvancılık, ormancılık, madencilik, ticaret (Kral yolu)	Frigler	~MÖ 6. yy – MS. 4.yy	Güvenlik, barınma, tapınak, mezar, muhtemel olarak hayvan barınma ve depo	Kaya oyma mekânların oluşumu, tarım-hayvancılık alanları, antik yol
KAYA OYMA DÖNEMİ (BİZANS-ROMA)	Termal, tarım-hayvancılık, ormancılık (meşe kömürü: zamanı belirlenememiştir)	Bizanslılar – Romalılar	4. yy-11. yy	Barınma, kilise, mezar, muhtemel olarak hayvan barınma ve depo	Kaya oyma mekânların devam ettirilmesi, yenilerinin yapılması, tarım-hayvancılık alanları, antik yol
TAŞ YAPI DÖNEMİ (SELÇUKLU-OSMANLI-ERKEN CUMHURİYET)	Termal, tarım-hayvancılık, taş işçiliği, ormancılık (meşe kömürü: zamanı belirlenememiştir)	Selçuklular, Osmanlılar, Türkler	11. yy-1960	Barınma, cami, taş ocakları, hayvan barınma, tarımda makineleşme ile garaj kullanımı, depo	Kaya oyma mekânların taş yapılar ile ilişkilerinin başlaması, tarım-hayvancılık alanları
KORUMA DÖNEMİ	Termal, tarım-hayvancılık, taş işçiliği, taş ocağı (1970'lerde başlayıp 1990'lı yılların sonlarında sit alanı sonrasında yasaklanmıştır)	Türkler	1960-2013	Barınma, cami, taş ocaklarının faaliyete girmesi ve kapatılması, hayvan barınma ve depo, tarımda makineleşme ile garaj kullanımı, depo, koruma	Kaya oyma mekânların taş yapılar ile ilişkilerinin devam etmesi, tarım-hayvancılık alanları
TURİZM VE MARKAŞMA DÖNEMİ	Termal, tarım-hayvancılık, taş işçiliği, turizm	Türkler	2013-2023	Barınma, cami, hayvan barınma, tarımda makineleşme ile garaj kullanımı, depo, koruma, turizm ve markalaşma çabaları, planlar-projeler-uygulamalar, tabelalar, sokak sağlıklılaştırma, meydanlaşma, yeme içme-hediyelik eşya mekânları, turistik rotalar, film endüstrisi, balon turları, ATV turları, müze, konsept sokaklar, sokak mobilyaları, eğitimler-kurslar	Kaya oyma mekânların taş yapılar ile ilişkilerinin devam etmesi, restorasyon projelerine konu olması, tarım-hayvancılık alanları, turizm alanları

Tablo 1’de görülebileceği gibi doğal tüf alanlardan kaya oyma yerleşim, ibadet ve mezar alanlarına, kaya oyma mekânlar ile eklenen taş yapılardan bunların restorasyonlarına, kaya oyma mekânlarının tarım-hayvancılık amaçlı olarak kullanılan örneklerinden turizm amaçlı olarak da kullanılmaya başlanmasına kadar değişen bir sürekli kullanım bulunmaktadır.

Kaya mekânlar günümüzde arkeolojik ve kentsel sit alanında yer almakta olup yerleşim dokusunun içinde bu kaya mekânların konumlarını ve dağılımlarını anlamak için **Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü (2023)** parsel sorgu web sayfası kullanılarak niteliği “kayalık” olan taşınmazlar sayısal olarak elde edilmiştir. Bu veriler, 1/1000 ölçekli koruma amaçlı imar planı analizlerinden yararlanılarak kentsel arkeolojik sit alanı içindeki yapılar ve müstemilat verileri, ayrıca yerinde yapılan saha gözlemleri sonucunda tespit edilen son yıllarda yıkılmış olan harabe verileri ile NetCAD ortamında çakıştırılmıştır. Böylece yere özgü olarak geliştirilen dolu-boş-kayalık ilişkisinin ortaya konulması amaçlanmıştır. Ayrıca ilerleyen yıllarda yerleşim makraformunun genişleme potansiyelini anlayabilmek amacıyla 1/1000 ölçekli Uygulama İmar Planı bulunan alanların gelişme için öngördüğü ada yapılanmaları da bu veriyle birleştirilmiştir. **Şekil 9 ve 10’da** kaya mekânların dağılımı (koyu kırmızı) ve yerleşme deseni görülebilmektedir.

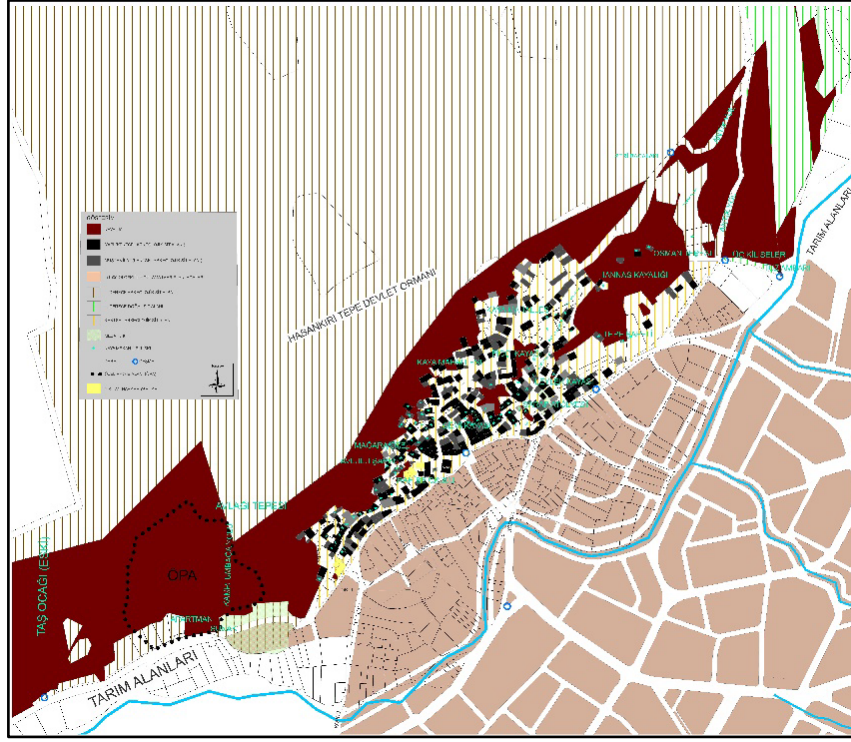

Şekil 9 Ayazini Kaya Mekânların Yerleşim Deseni Güncel Konumlanışları-1 [1/1000 Ölçekli Uygulama İmar Planı (İller Bankası A.Ş., 2002-2006), 1/1000 Ölçekli Koruma Amaçlı İmar Planı (Egeplan Planlama Ltd. Şti., 2011) ve Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü (2023) verilerinden yararlanılarak NetCAD ortamında yazar tarafından sentezlenmiştir.]

Yere özgü olarak dolu-boş-kayalık analizi yapılmış olup Ayazini yerleşimi kentsel arkeolojik sit alanında, kaya mekânları ve yapılar kapalılık yaratmaktadır. Bu kapalılıklar (yapı, müstemilat ve harabe) bahçe ve ahır kullanımları ile iç içe kullanım sunmaktadır, organik ve eğimli yollar, yer yer merdivenler ve meydanlar ile dolaşım ve erişim imkânı sağlamaktadır. Ayrıca topografik eğimlerden kaynaklı olarak da kaya mekânları ve 1-2 katlı taş yapılar morfolojik bir ilişki ve bütünlük

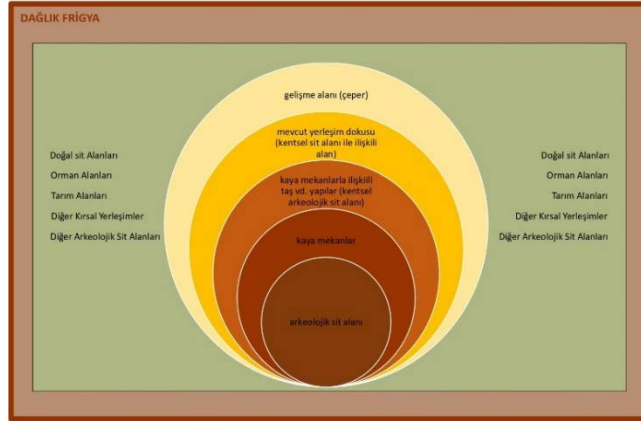

sunmaktadır. Kentsel arkeolojik sit alanından güneye doğru gidildikçe yerleşimin ekonomisinin dayandığı tarım ve hayvancılık kaynaklı olarak yapıların yine bahçe ve ahır ilişkisinde olduğu ve yapı adalarının büyümeye başladığı, kadastral parsellerin organik formda olduğu ancak imar planıyla gelişen yapı adalarının ise geometrik formda olduğu görülmektedir.

Şekil 10 Ayazini Kaya Mekânların Yerleşim Deseni (Güncel Konumlanışları-2 [1/1000 Ölçekli Uygulama İmar Planı (İller Bankası A.Ş., 2002-2006), 1/1000 Ölçekli Koruma Amaçlı İmar Planı (Egeplan Planlama Ltd. Şti., 2011) ve Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü (2023) verilerinden yararlanılarak NetCAD ortamında yazar tarafından sentezlenmiştir.]

Orman, tarım, mera, doğal ve kültürel miras alanları ile çevrili Ayazini yerleşiminde, Ayazini Deresi'nin iki tarafına kurulmuş bir yerleşim dokusu bulunmaktadır. Yerleşme hareketli bir topografyaya sahiptir, Ayazini Deresi ve çevresi 1.100 m. ile 1.120 m. arasında bir yüksekliğe sahipken kuzeye doğru gidildikçe 1.100 m. ile 1.160 m. yüksekliğe doğru artmakta ayrıca yerleşmenin eğimi %0 ve %40 arasında değişmektedir (Egeplan Planlama Ltd. Şti., 2011). Yerleşimin kuzeyindeki dik ve kayalık sırt (Avlağı Tepesi) 1.261 m.'ye yükselmektedir (Egeplan Planlama Ltd. Şti., 2011). Yapılaşma, parsel yapılanmaları, koruma statüsü hususları dikkate alınarak yerleşmeye bakıldığında yerleşme desenini kuzeyden güneye, arkeolojik sit alanı, kaya mekânlar, kaya mekânlar ile ilişkili taş ve diğer yapılar (kentsel arkeolojik sit alanı), kentsel sit alanı ile ilişkili mevcut yerleşim dokusu ve imar planları ile öngörülen gelişme alanı olarak beş gruba ayırmak mümkündür (Şekil 11).

Şekil 11 Ayazini Yerleşim Deseni Şeması

Yerleşimde yapılan gözlemsel saha araştırmasında farklı kayalık karakterlerinin olduğu ve yerleşme sakinleri ile yapılan görüşmelerde bu kayalıklardan yerel isimler ile anılanların olduğu görülmüştür. Tapınak, mezar gibi pek çok kaya mekânının dışında yerleşme veya toplumsal bir karakter oluşturduğu tespit edilen kayalıkların yerel veya genel isimleri şunlardır: Gavur Hamamı, Apartman, Sunak, Avlulu Şapel, Rahibe Okulu (Akademi), Fıççı Kayası, Gemi Kayası, Leylek Yuvası, Kaya Mahallesi, Hannas Kayalığı, Peri Bacaları, Avdalaz Kalesi, Antik Yol, Tuz Ambarı (Tablo. 2).

Tablo.2 Ayazini Kaya Mekânlarının Karakterleri ve Dolu-Boş-Kayalık İlişkisi [Dolu-Boş-Kayalık harita görselleri 1/1000 Ölçekli Uygulama İmar Planı (İller Bankası A.Ş., 2002), 1/1000 Ölçekli Koruma Amaçlı İmar Planı (Egeplan Planlama Ltd. Şti., 2011) ve Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü (2023) verilerinden yararlanılarak NetCAD ortamında yazar tarafından sentezlenmiştir. Fotoğraflar, Koç (2022 ve 2023)'e aittir.]

Yerel İsim	Karaktere İlişkin Açıklama	Dolu-Boş-Kayalık İlişkisi	Alan Fotoğrafı
Gavur Hamamı	Meryem Ana Kilisesi (Oyma Kilise) yapısı Türkler tarafından Gelin Hamamı amaçlı kullanılmış olup yerleşme sakinlerince hamam olarak anılmaktadır.		
Apartman ve Sunak	Çok katlı Avdalaz Antik yerleşmesidir. Bizans döneminde Metropolis olarak adlandırılmıştır. Midas'ın kızı Suna'nın Gazlıgöl'de şifalandıktan sonra burada yaşadığı söylenmektedir. Yerleşme sakinlerince apartman olarak anıldığı görülmüştür. Tanrıça Kibele'ye adakların sunulduğu sunak bulunmaktadır önünde. Son dönemde önünde konser vb. etkinlikler gerçekleştirilmektedir. Önündeki yoldan Avdalaz Kalesi'ne ulaşılabilen ve yerel halk arasında bu yol Dere olarak anılırken son dönemde Kaplumbağa Yolu olarak da adlandırılmaktadır.		
Avlulu Şapel	Mağara, harabe durumundaki taş duvarlar ile avlulu niteliktedir.		

Tablo 2. Devamı			
Rahibe Okulu (Akademi)	Yerel sakinlerce eskiden Rahibe Okulu olarak kullanıldığı belirtilen alanın çevresindeki harabe durumundaki yapılar geçtiğimiz yıllarda temizlenerek günümüzde alan kafe şeklinde işletilmektedir. Yakınında mağara otel restorasyonu yapılmaktadır.		
Gemi Kayası	Görünümünün gemiyi andırmasından ötürü bu ismin kullanıldığı yerel sakinlerce belirtilmiştir.		
Diğer	Yıldız şeklini andıran bu kayalığın çevresindeki harabe durumundaki yapılar temizlenmiştir. Yerel sakinlerle yapılan görüşmelerde bu kayalığa ilişkin bir isim öğrenilememiştir.		
Fiççi Kayası	Yerleşme sakinlerince üzerinde oynanan fiççi yani topaç oyunu nedeniyle bu ismi aldığı belirtilmiştir.		
Leylek Yuvası	Anıtsal nitelikte olup yerel sakinlerce tepesindeki leylek yuvasının 100 yıldan fazla zamandır olduğu belirtilmiştir.		
Kaya Mahallesi	Pek çok yapı, kaya zemin üzerine tamamen veya kısmen oturmuş olup kaya alan temel niteliğinde kullanılmıştır.		
Hannas Kayalığı	Parçalı kaya alanlarından oluşmakta olup yerleşimin seyrekleştiği bir bölümdür. Güneyinde Tepe Şapeli, doğu kesiminde Osman Tepesi diye adlandırılan kayalık alanlar bulunmaktadır. Kuzey kısmında Hannas Çeşmesi bulunmakta olup çeşmenin devamında kayalık yoldan Avdalaz Kalesi ve Gürüz Atlar Ormanlık Mevkisine gitmektedir.		
Peri Bacaları	Kentsel arkeolojik sit alanı içinde yer yer bulunmaktadır.		

Antik Yollar	Avdalaz Kalesi'ne de giden kaya antik yollardır. Köy içinden gelen antik yoldan araç ile geçilebilmektedir.		
Tuz Ambarı	Bu mevkiden dere geçmekte olup yerel sakinlerce önceden burada olduğu belirtilen Tuz Değirmeni günümüzde bulunmamaktadır. Kayalık mekânda Üç Kiliseler bulunmaktadır.		
Avdalaz Kalesi	Çok katlı ve sarnıcı da bulunan Bizanslılara ait bir barınma ve savunma kalesidir. Kale, antik yollar sayesinde Ayazini yerleşimi ile bağlantılıdır. Yerel sakinlerle yapılan görüşmelerde, Avdalaz Kalesi'nin karşısındaki kaleye Cibiniz Kalesi denildiği ve Avdalaz Kalesi'nden köy yerleşimi tarafına yeraltı bağlantısının olabileceğini ifade edenler olmuştur.		

Kaya mekânların ve çevresindeki yapıların mevcuttaki ilişkilerini anlamayabilmek için arkeolojik ve kentsel arkeolojik sit alanında yapıların içine girmeden dışarıdan gözlemsel olarak veya kısmen yapı içine girilerek inceleme yapılmıştır. Kaya oyma mekân/kaya mekânlarının önceden ev, tapınak, kilise, mezar, kale, ahır, depo, okul gibi kullanımlarına sahip olduğu yorumlanırken ekonomi ve toplumsal yapıdaki değişimler doğrultusunda günümüzde güncel işlevleri ev, cami, ahır, depo, fırın, işyeri, müze, otel gibi kullanımlarıyla taş ve ahşap malzeme kullanımını içermektedir. Günümüzde kaya/kaya oyma mekânlar ile taş yapıların meydana getirdiği tespit edilen 18 tip gözlemlenmiştir (Tablo 3). Bu bağlamda yerleşme, kaya mekânların eklemelendiği yapıya dâhil olduğu veya dâhil olmadığı, yapıya temel veya duvar oluşturduğu ya da bağımsız olarak yer aldığı ya da duvar veya kapı gibi yapısal elemanlar ile birlikte kullanıldığı örnekleri barındırmaktadır.

Tablo 3 Ayazini Kaya Mekânların Çevresi ile Güncel İlişkilerine Dair Tipoloji

GÖSTERİM:	
KAYA MEKÂN İLİŞKİ TİPLERİ	KAYA MEKÂN İLİŞKİ BİÇİMLERİ
1 BAĞIMSIZ YAPI – KAYA OYMA MEKÂN/LAR	
2 YAPININ İÇİNDE KAYA OYMA MEKÂN/LAR	

3	YAPIYLA BİTİŞİK VE/VEYA YAPININ ÜZERİNDE KAYA OYMA MEKÂN VEYA ÇOK KATLI KAYA OYMA MEKÂN İLE İÇTEN İLİŞKİLİ	
4	YAPIYLA BİTİŞİK VE/VEYA YAPININ ÜZERİNDE KAYA OYMA MEKÂN, ÇOK KATLI KAYA OYMA MEKÂN VEYA KAYA MEKÂN İLE İÇTEN İLİŞKİSİZ	
5	KAYA OYMA MEKÂN İÇİNDE YAPISAL ELEMAN	
6	KAYA OYMA MEKÂN ETRAFI YAPI TOPLULUĞU	
7	KATLI KAYA OYMA MEKÂN	
8	KATLI KAYA OYMA MEKÂNDAN YER ALTI OYMA MEKÂN A GEÇİŞ	
9	KAYA OYMA MEKÂN ÜZERİNDE YAPI	
10	KAYA MEKÂN ÜZERİNDE YAPI TOPLULUĞU	
11	ANITSAL KAYA MEKÂN/LAR – PERİBACALARI	
12	ANITSAL KAYA OYMA MEKÂN/LAR – PERİBACALARI	
13	KAYA MEKÂNLARI ÇİT ELEMANI İLE ÇEVRELENEREK YARATTIĞI AÇIK ALANLAR	
14	KAYA OYMA MEKÂN TOPLULUĞU	

Tablo 3. Devamı		
15	KAYA OYMA MEKÂN TOPLULUĞU BİTİŞİĞİ YAPI TOPLULUĞU	
16	KAYA OYMA MEKÂN TOPLULUĞU BİTİŞİĞİ MEZARLIK	
16	KAYA MEKÂNLAR ARASINDA ANTİK YOL	
17	YOL-MERDİVEN-GEÇİT MEKÂNI OLARAK KAYA MEKÂN	
18	KAYA MEKÂN-YAPI YAKININDA KUYU / ÇEŞME KULLANIMLARI	

4. Bulgular ve Değerlendirme: Ayazini Yerleşimi Morfolojisinin “Turizm ve Markalaşma” Çerçevesinde İrdelenmesi

Ayazini yerleşimi, etrafındaki doğal (orman, tarım, mera) alanlar ile çevrili tektonik ve jeolojik bir kayalık alanın oyma yöntemleri ile antroposenik yollarla ve çevresi ile birlikte yaşam, dini, savunma ve mezar alanlarına konu edilmiştir. Medeniyetler zamanla değiştikçe kaya oyma mekânların kullanımı çeşitlenerek, değişerek ve yapısal elemanlar ile eklemlenerek devam etmiş ve günümüze gelmiştir. Günümüzde Ayazini yerleşimi kentsel arkeolojik sit alanında, kaya mekânları ve yapıların yarattığı kapalılığın ve bahçe-ahır kullanımının, organik ve eğimli yollar, yer yer merdivenler ve meydanlar ile dolaşım ve erişim imkânı sağladığı ve çok katlı bir morfolojik ilişki ve bütünlük sunduğu, güneye doğru sit alanlarının dışına gittikçe yapı-bahçe-ahır ilişkilerinin daha büyük ve geometrik parseller şeklinde devam ettiği görülmektedir. Ayazini yerleşimi bağlamında morfolojik olarak mekânın biçimlendirilmesi ve mekân-insan ilişkisinin değişimini anlamaya yönelik gerçekleştirilen analizler sayesinde Dağlık Frigya kapsamında yer alan Ayazini yerleşiminin özgünlüğü ve bütünlüğünü de ortaya koyan değerler bütününe erişilmiştir:

- Çok katmanlı (multilayered) bir yerleşmedir: Frig, Roma, Bizans, Selçuklu, Osmanlı, Türk toplumlarının yaşam ve ibadet alanı olagelmıştır.
- Çok yönlü/boyutlu (multifaceted) bir yerleşmedir: kentsel, arkeolojik ve doğal miras alanlarının yanında geleneksel ve çağdaş yapıları barındırmaktadır.
- Eklemlenerek katmanlaşan (stratification by articulation) bir yerleşmedir. Bunu farklı tiplerde ve karakterlerde mekânlar ve yapılarda eklemlenme ile gerçekleştirmektedir.
- Gelişen kültürel peyzaj (evolving cultural landscapes) yerleşim özelliği göstermektedir. Farklı dönemlerde farklı işlevler ile coğrafya-insan-mekân-kültür üzerinden ilişkiler geliştirerek ve çeşitlenme göstererek günümüze gelen bir yerleşimdir.

- Somut ve somut olmayan kültürel mirasa (tangible and intangible cultural heritage) sahiptir. Sahip olduğu eski medeniyetlerin izleri, kültürleri, hikayeleri, coğrafi ürünler, anıtlar ve gelenekleri ile yaşayan miras varlığıdır (living heritage entity).
- Antik Frig Yolu (Antique Phrigian Road) rotasında bulunmaktadır. Jeolojik ve anıtsal mimari karakteri ile yaşayan kırsal yerleşimler ağı bütünlüğünde antik yollarla buluşan bir yerleşmedir.
- Çok katlı kaya oyma geleneği (Apartmentized version of the rock carving tradition) özgün örneklerine sahiptir (Ayazini Metropolis, Avdalaz Kalesi).

Frig yerleşmelerinin bir bileşeni olan Ayazini, arkeolojik yapılar olan kaya/kaya oyma mekânlar ile bütünlük olarak yaşayan kırsal bir yerleşmedir ve yerleşmenin içinde gezildiğinde çok katmanlılığı yaşamak ve bir yandan da tarım ve hayvancılık faaliyetlerinin izlerini görmek mümkündür. Bir başka ifade ile tapınaklar, mezar odaları, katlı oyma mekânların peyzaj ve ilgi çekiciliği yanında mevsimine göre ayçiçeği kurutulan sokaklar, otlatılan hayvanlar, traktör kullanımı gibi örnekler görülmektedir. Ekonomisi temel olarak tarım ve hayvancılığa dayalı olan Ayazini Köyü'nde 2020 yılından itibaren turizm yatırımları gerçekleştirilmektedir. Yerleşme, sokak sağlıklaştırma uygulaması röleve ve cephe restorasyon projeleri, karşılama merkezi projesi, çeşitli hediyelik eşya satışı yapan işyerlerinin, yeme-içme mekânlarının (haşhaşlı gözleme gibi) ve otel kullanımının geliştiği bir turizm ve markalaşma sürecinin içine girmiştir.

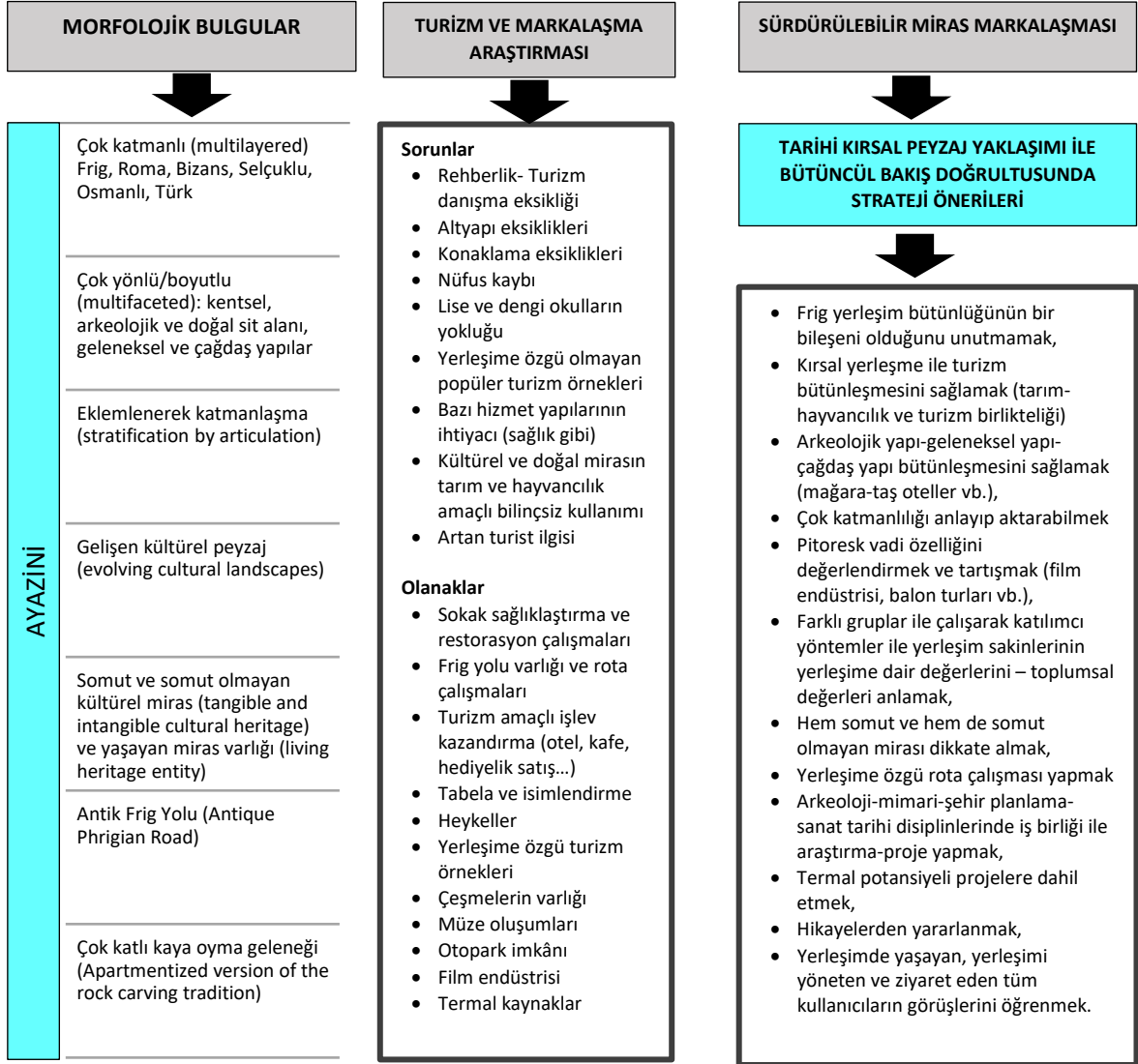
Bu bağlamda yerleşmeye gelen turist sayısında artışlar görüldüğü yerleşim sakinlerince ifade edilmiştir. Kırsal özellikteki bir yerleşmenin turizm ile tanışmasının bir neticesi olarak kaya oyma mekânların veya peri bacalarının tarım ve hayvancılık alanında (depo ve ahır gibi) kullanıldığı örneklerin yanında kafe ve otel gibi işlevler ile de kullanılmaya başlandığı görülmektedir. Traktör, kaya oyma mekânları, taş yapı, mavi-beyaz ahşap sandalyeler, hasır şemsiyeler, ağaca çaput, testi, sepet vb. bağlama, haşhaş kurusu, geleneksel kadın giysili manken, güğüm vb. eski alet edevat, kurutulmuş dizi biber, patlıcan, mısır vb. ürünler, kaya oyuğu içinde motifli kilim ve sedirlerin aynı mekânda bulunduğu örneklere rastlanmıştır. Bazı sokaklarda cephe sağlıklaştırma çalışmaları yapılmış olup Nazar Sokak, Sabun Sokağı, Lavanta Sokak gibi temalandırılan sokaklar ile dünyanın pek çok yerinde rastlanan şemsiyelerin ters asılı olduğu bir Şemsiye Sokak örneği bulunmaktadır. Yıkılma tehlikesi bulunan veya koruma müdahalesi geliştirilmesi gereken kültür varlıklarının yanında restore edilmekte veya rekonstrüksiyon yapılmakta olan yapılar bulunmaktadır. Yerleşimin imar planı bulunan kısmında son yıllarda ildeki iş insanlarıca yapılan turizme hizmet eden yapılar da bulunmaktadır (haşhaş gibi yöresel ürün satış yerleri, yöresel yemeklerin satışı gibi). Yapılan düzenlemeler ile araç ile yerleşimin sit alanı bulunan merkezi organik dokusu içine girişin yapılamadığı (yerel halkın zorunlu kullanımı hariç) ve yerleşim girişinde otopark düzenlemesinin yapıldığı görülmektedir. Ayrıca son dönemde sokak lambaları, tabelalar ve sokak döşemeleri ve çeşitli heykeller (Midas, Kral, koltuk vb.) ile sokak düzenlemelerinin yapılmış olduğu görülmektedir.

Yerleşmedeki tabelalar incelendiğinde markalaşma çabalarının olduğu söylenebilir: "Gizemli bir yerleşime giriyorsunuz, şaşırmayın (İhsaniye Kaymakamlığı)" tabelası, "Frigya'nın Kalbi Ayazini" tabelası, Gizem Cafe, Şehr-i Frig, The Frig, Frigya Konağı, Frig Han, Frigium, Frigya Akademi, Cafe Midas, Atölye Fibula, Bekos, Saklı Konak, Ayazma Mağara Cafe Restaurant, Inn Hotel Ayazini gibi "gizem", "Frig" veya "mağara" üzerine isimlerin işletmelerde kullanılması, Metropolis çok katlı yerleşim yerinde "Dünyanın ilk apartmanı buradadır" tabelasında "Burası, Midas'ın kızı Suna'nın hastalığına şifa bulmak amacıyla gittiği Gazlıgöl'ün şifalı sularından geri döndükten sonra yaşamına devam ettiği dünyanın ilk apartmanı olarak önemini korumaktadır. Apartman içinde yer alan alaturka tuvalet ise, dünyanın en eski tuvaletidir." yazılı olması. Son dönemde ayrıca yerleşim

sakinlerine bazı eğitim ve kurslar verilerek yerleşmeye gelen turistler ile iletişim becerilerinin kazandırılması, İngilizce eğitimi, rehberlik gibi alanlarda çalışmalar da yapıldığı yerel sakinlerce belirtilmiştir. Bununla birlikte yerleşmede çeşmelerin ve ortak fırınların varlığı, doğal su kaynaklarının ve gelenekselliğin ortak kullanıma yansıyan bir yaşamın sürdürüldüğünün örneklerini göstermektedir. Bir ilköğretim, bir ortaöğretim, Ayazini Kadın Kültür Market, bir sağlık kabini yerleşimde bulunmakta olup Cuma günleri açık Pazar yerleşime hizmet vermektedir. Afyonkarahisar ve İhsaniye ilçe merkezi ile de alış -veriş, sağlık ve akraba ilişkileri üzerinden bir bağ bulunmaktadır.

Ayazini morfolojik bulgularının “turizm ve markalaşma” çerçevesinde irdelenmesi amacıyla sorunlar-olanaklar ortaya konarak ve öneri stratejiler geliştirilmiştir (Şekil 12). Bu bağlamda rehberlik-turizm danışma eksikliği, altyapı eksiklikleri, konaklama eksiklikleri, nüfus kaybı, lise ve dengi okulların yokluğu, yerleşime özgü olmayan popüler turizm örnekleri, bazı hizmet yapılarının ihtiyacı (sağlık gibi), kültürel ve doğal mirasın tarım ve hayvancılık amaçlı bilinçsiz kullanımı, artan turist ilgisi gibi sorunların yanında sokak sağlıklılaştırma ve restorasyon çalışmaları, Frig yolu varlığı ve rota çalışmaları, turizm amaçlı işlev kazandırma (otel, kafe, hediyelik satış), tabela ve isimlendirme, heykeller, yerleşime özgü turizm örnekleri, çeşmelerin varlığı, müze oluşumları, otopark imkânı, film endüstrisi, termal kaynaklar gibi olanaklar da bulunmaktadır. Bu doğrultuda morfolojik bulgular ile yerleşmede turizm ve markalaşma bağlamında tespit edilen sorunlar-olanaklardan yola çıkarak strateji önerilerinde bulunmak mümkündür: Ayazini yerleşiminin Frig yerleşim bütünlüğünün bir bileşeni olduğunu unutmamak, kırsal yerleşme ile turizm bütünleşmesini sağlamak (tarım-hayvancılık ve turizm birlikteliği), arkeolojik yapı-geleneksel yapı-çağdaş yapı bütünleşmesini sağlamak (mağara-taş oteller vb.), çok katmanlılığı anlayıp aktarabilmek, pitoresk [durumu, görünüşü bir tablo konusu olmaya değecek güzellikte olan, görünüm (Google Sözlük, 2023)] vadi özelliğini değerlendirmek ve tartışmak (film endüstrisi, balon turları vb.), farklı gruplar ile çalışarak katılımcı yöntemler ile yerleşim sakinlerinin yerleşime dair değerlerini – toplumsal değerleri anlamak, hem somut ve hem de somut olmayan mirası dikkate almak, yerleşime özgü rota çalışması yapmak, arkeoloji-mimari-şehir planlama-sanat tarihi disiplinlerinde iş birliği ile araştırma-proje yapmak, termal potansiyeli projelere dahil etmek, hikayelerden yararlanmak (Bekos, Eşek Kulaklı Midas, Kral Kızı Suna’yı İyileştiren Kaplıca vd.), yerleşimde yaşayan, yerleşimi yöneten ve ziyaret eden tüm kullanıcıların görüşlerini öğrenmek.

Şekil 12 Ayazini Yerleşimi Morfolojik Bulgular-Sorunlar-Olanaklar-Strateji Önerileri

5. Sonuç

Ayazini tarihi kırsal peyzajı, şehir planlama, mimarlık, iç mimarlık, peyzaj, sanat tarihi, arkeoloji, maden mühendisliği, jeoloji mühendisliği gibi pek çok disiplin için ender bir çalışma ortamı sunmakla birlikte şu ana kadar yapılan çalışmalar incelendiğinde şehir ve bölge planlama disiplininde bilimsel bir çalışma yapılmamış olduğu görülmüştür. Ayrıca morfoloji, katılım, yönetim, değerlerin değerlendirilmesi, markalaşma bağlamında koruma kullanma planlama ve yönetimi, kültür rotası vb. koruma bağlamındaki temel konular, bu disiplin kapsamında bütüncül yaklaşımla ele alınmamıştır. Bu anlamda bu çalışma, bir başlangıç çalışması olarak gerçekleştirilmiş olup ileride yapılacak disiplinlerarası çalışmalar ile beslenerek bu çalışmanın geliştirileceği değerlendirilmektedir.

Bu çalışma ile tektonik tüf doğal oluşumlardan antroposenik etki ile ortaya çıkan kaya oyma geleneği mekânlarının coğrafi değer olan taş malzeme ile gelenekselleşerek eklenmesi sonucu antikliğin ve gelenekselliğin, somut ve somut olmayan miras ve pitoresklerin tarımsal ekonomi ile birlikte yaşamaya devam ettiği Ayazini kırsal yerleşiminin morfolojisini anlamının sürdürülebilir

miras markalaşması bağlamındaki önemi vurgulanmaktadır. Bu doğrultuda elde edilen Ayazini morfolojik değerleri, sürdürülebilir miras markalaşmasına katkı sağlayacak olup geliştirilecek turizm ve markalaşma stratejileri için önemlidir. Ancak morfolojinin yanında katılımcı yöntemler ile toplumsal değerleri önemseyen çalışmaların da yapılması ile bu stratejilerin beslenmesi gerektiği değerlendirilmektedir.

Turizm ve markalaşma çabalarına konu bir alanda miras markalaşmasını planlamak ve yönetebilmek için tarihi kırsal peyzaj yaklaşımını benimsemek, bütüncül ele alabilmeyi böylece hem toplumu hem de mekânı anlamayabilmeyi sağlayacaktır. Çok katmanlı ve çok yönlü bir tarihi kırsal peyzajda, morfoloji ve değerleri bilmeden ve bunları dikkate alan stratejiler geliştirmeden turizm ve markalaşma yatırımları yapılırsa yere ait ve özgü olmayan sonuçlar ile karşılaşılabilir, öngörülemeyen etkileri ile yerel sakinleri ve ziyaretçileri memnun etmeyen ve fayda sağlamayan koşullar yaratabilir, tarihi kırsal peyzajda fiziksel, sosyal, kültürel bağlamlarda kayıplara neden olabilir, hem somut hem de somut olmayan miras ve değerlerin sürdürülemezliği ile karşı karşıya kalınabilir.

Mirasa sahip olan kırsal alanlar, Türkiye’de 1980’lerdeki koruma kararları ile farklı statüler kazanmış oldular. Ancak sadece bir tescil kararının olması o alanın korunmasında yeterli olamamaktadır. Bunun için kırsala özgü koruma mevzuatları, alanı fiziksel, sosyal, kültürel ve doğal yönleriyle bilmek ve bunun üzerine stratejiler geliştirmek gerekmektedir. Günümüzde kırsal alanlar, kentsel alanlardaki yoğunluk, turizm, uygulanan politikalar, plan-proje eksikliği, kırsal nüfus kaybı, vizyon eksikliği vb. durumlardan dolayı fiziksel, sosyal, kültürel, ekonomik kayıplar gibi tehditler ile karşı karşıyadır. Bununla birlikte uluslararası ölçekte geliştirilen bütüncül koruma yaklaşımları tavsiye niteliğinde kalmakta olup kırsal alanların korunmasına yönelik ihtiyaç duyulan özel yasal düzenlemeler halen Türk imar ve koruma sisteminde yerini tam anlamıyla bulamamıştır. Bu bulunamayış da bu alanlardaki mirasın nasıl sürdürülebilir olacağı, toplumun ve alanın kimliğini nasıl devam ettirebileceği, turizm ve markalaşmanın nasıl yönetilebileceği gibi soruları ve bunları bilinçli ve sistemli olarak yapamamanın getirdiği sorunları beraberinde getirmektedir. Buna ilave olarak Türkiye’de korunması gerekli varlıkların neden korunması gerektiği ile ilgili toplumsal bilinç eksikliği, gerekli izinler alınarak fiziki ve inşaat müdahale yapılması süreçlerini kavrayamama ya da bu mevcut koruma süreçlerine ayrılacak bütçe ihtiyacının karşılanamaması gibi korumanın birincil sorumlusu mülk sahipleri ile ilgili sorunlar da bulunmaktadır. Bu sebeplerle kırsal alanlara özgü yaklaşımların geliştirilmesi ve miras alanının kullanıcılarının koruma süreçlerine katılması ihtiyacı ortadadır. UNESCO Geçici Dünya Miras listesinde bulunmaktan kaynaklı Üstün Evrensel Değeri barındıran çok katmanlı ve çok yönlü bir tarihi kırsal peyzajda ise geliştirilmesi gereken yaklaşımlar daha da boyut kazanmaktadır. Mevcut Türk imar ve koruma sistemindeki uygulamalarda morfolojik analizler yapılmaktadır, ancak hem uluslararası düzeydeki bütüncül yaklaşımların hem de stratejik planlama yaklaşımlarının benimsendiği sistemler ile bu analizlerin stratejiye ve eyleme katkısının olabileceği değerlendirilmektedir

Not

Bu çalışma, Dr. Öğretim Üyesi Evrim KOÇ yürütücülüğünde sürdürülmekte olan “Ritüel ve Rutinlerden Rota ve Ritimlere – Sürdürülebilir Miras Markalaşması Yolunda Çok Katmanlı ve Çok Yönlü Bir Tarihi Kırsal Peyzajı, Toplumda ve Mekânda Keşfetmek ve Tasarlamak: Ayazini (Afyonkarahisar)” isimli proje kapsamında Kütahya Dumlupınar Üniversitesi tarafından 2023-30 proje numarası ile desteklenmiştir.

Kaynaklar

- Akgün, A. A., Kürkçüoğlu, E., & Akay, M. (2018). *Türkiye’de Kırsal Morfoloji ve Değişen Doku Tipolojilerinin Çözülmesi*. Türkiye Kentsel Morfoloji Ağı II. Kentsel Morfoloji Sempozyumu, 623-634, İstanbul, Türkiye.
- Aklanoğlu, F. (2008). Termal Turizm ve Afyon-Gazlıgöl Örneği. *Social Sciences*, 3(1), 83-92. <https://doi.org/10.12739/10.12739>
- Ayazini Metropolis Tabelası. (2023).
- Bozdağ, M. (2009). *Afyonkarahisar Frig Vadisi İhsaniye*. Afyonkarahisar Valiliği Yayın No: 30. Hancıoğlu Ofset Ambalaj San. ve Tic. Ltd. Şti., Afyonkarahisar.
- Coğrafya Harita. (2022). *Türkiye Yer Şekilleri Haritası*. <http://cografyaharita.com/haritalarim/2bturkiye-yer-sekileri-haritasi1.png> Son erişim tarihi: 30.04.2023
- Çelik, M. Y., & Ergül, A., (2018). Pore Characterization of Volcanic Tuffs Used as Building Stone in Afyonkarahisar (Turkey). *Politeknik Dergisi*, 21(1), 101-112 <https://doi.org/10.2339/politeknik.385929>
- Çelik, M. Y., & Sel, H. (2008). *Afyondaki Tarihi Çeşmelerde Doğal Taş Kullanımı ve Restorasyonu*. MERSEM’2008 TMMOB Maden Mühendisleri Odası Türkiye VI. Mermer ve Doğaltaş Sempozyumu, 39-59, Afyonkarahisar, Türkiye.
- Çelik, M. Y., & Tıgılı, R. (2019). Afyonkarahisar Yöresinde Yapı Taşı Olarak Kullanılan Tüflerin Karakterizasyonu ve Tuz Kristallenmesine Dirençlerinin İncelenmesi. *Scientific Mining Journal*, 58(3), 197-209. <https://doi.org/10.30797/madencilik.620706>
- Çetinkaya, D. M., & Erdoğan, E. (2018). Yerel Peyzajlar ve Koruma Sorunları: Kapadokya Örneği. *Journal of Social and Humanities Sciences Research (JSHSR)*, 5(29), 3872-3880. DOI: 10.26450/jshsr.842
- Çevre ve Şehircilik Bakanlığı Tabiat Varlıklarını Koruma Genel Müdürlüğü. (2017). *Frigya Vadileri Doğal Sit Alanları kapsamında Eylem Planları ve Tasarım Rehberi*.
- Çevre Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı, Tabiat Varlıklarını Koruma Genel Müdürlüğü, Afyonkarahisar Çevre Şehircilik ve İklim Değişikliği Müdürlüğü. (2023). *Doğal Miras Verileri Arşivi*.
- Dönmez, A. (2018). *Frigya Vadileri Broşürü*. FRİGKÜM. http://www.haritalar.web.tr/kutahya/turistik_kutahya_ve_frig_vadisi_haritasi.htm Son erişim tarihi: 30.04.2023
- Egeplan Planlama Ltd. Şti. (2011). *Afyonkarahisar Frig Vadisi Koruma Amaçlı İmar Planı ve Araştırma Dosyası*.
- Ekiz, E. (2015). *Jeopark Potansiyeli Açısından Ayazini Köyü*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Afyonkocatepe Üniversitesi, Türkiye.
- Ekiz, E., & Yazıcı, H. (2016). Termal Turizmde Farklı Bir Destinasyon: Jeoturizm (Afyonkarahisar Örneği), *Journal of World of Turks/Zeitschrift für die Welt der Türken*, 8(1), 67-81. https://atif.sobiad.com/index.jsp?modul=makale-detay&Alan=&Id=AWIXMhrJV_NiHISgZr1M
- Erol, G. (2021). *Yaratıcı Turizm: Kapadokya Bölgesine Yönelik Durum Değerlendirmesi ve Öneriler*. *Yönetim, Ekonomi ve Pazarlama Araştırmaları Dergisi*. 5(2), 111-126. DOI: 10.29226/TR1001.2020.253
- Evcim, S. (2016). *Frigya Bölgesi’nde Bizans Dönemi Kaya Mimarisi*. *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 6(3), 861-876. <https://dergipark.org.tr/en/pub/odusobiad/issue/26332/280114>
- Google Sözlük. (2023). *Pitoresk*. <https://www.google.com/search?q=pitoresk+nedir&oq=pitoresk&aqs=chrome.2.69i57j35i39j35i39i650j0i512l7.4447j0j15&sourceid=chrome&ie=UTF-8> Son erişim tarihi: 30.04.2023
- Güngör, Ş., & Uysal, A. (2019). Film Turizmi: Popüler Kültür Aracı Olarak Film ve Dizilerin Nevşehir İli Turizm Faaliyetlerine Etkisi. *International Journal of Geography and Geography Education*, (39), 189-202. <https://doi.org/10.32003/iggei.489920>
- ICOMOS. (2010). *Rock Art: Pre-nomination Guidelines*. http://openarchive.icomos.org/id/eprint/268/1/ICOMOS_Rock_Art_Guidelines_2010_EN.pdf Son erişim tarihi: 30.04.2023
- ICOMOS. (2017). *ICOMOS-IFLA Principles Concerning Rural Landscapes As Heritage*. GA 2017 6-3-1–Doctrinal Texts Ver.30/07/2017. https://www.icomos.org/images/DOCUMENTS/General_Assemblee/s/19th_Delhi_2017/Working_Documents-First_Batch-August_2017/GA2017_6-3-1_RuralLandscapesPrinciples_EN_final20170730.pdf Son erişim tarihi: 14.01.2023
- ICOMOS. (2018-a). *Diğer Uluslararası Bildirgeler*. http://www.icomos.org.tr/?Sayfa=Diger_ruluslararasıbildirgeler&dil=tr Son erişim tarihi: 30.04.2023
- ICOMOS. (2018-b). *ICOMOS*. <http://www.icomos.org.tr/?Sayfa=Icomos&dil=tr> Son erişim tarihi: 30.04.2023

- Iran Chamber Society. (2023). *Royal Road*. https://www.iranchamber.com/history/achaemenids/royal_l_road.php Son erişim tarihi: 30.04.2023
- İçlek, G., Gül, A., & Metin, K. (2017). Ayazın Örenyeri'nin Eko Turizm Açısından Değerlendirilmesi. *Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, No.3, 145-159. <https://acikerisim.sdu.edu.tr/handle/123456789/68259>
- İçlek, G. (2019). Afyonkarahisar Ayazın Ören Yerinin (Metropolis) Sürdürülebilir Turizm Potansiyeli Açısından Değerlendirilmesi. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Süleyman Demirel Üniversitesi.
- İçlek, G., & Gül, A. (2021). Ayazini Örenyeri Kültürel Miras Değerlerinin GZFT Analizi ile Değerlendirilmesi. İçinde Çobanoğlu, C., Günlü Küçükaltan, E., Tuna, M., Başoda, A., & Doğan, S. (Eds.). (2021). *Daha İyi Bir Dünya İçin Turizm [Tourism for a Better World]*, No: 1, 194-203. <https://www.doi.org/10.5038/9781955833028>
- İller Bankası A.Ş. (2002-2006). 1/1000 Ölçekli Uygulama İmar Planı. Kentsel Strateji. (2016). *Frig Vadisi Kültür ve Tarih Atlası*. Afyonkarahisar İl Özel İdaresi Yayını, Afyonkarahisar. <https://kentselstrateji.com/proje/frig-vadisi-kultur-turizm-atlasi/>
- Kızılkuşak, R. T., & Şahin Güçhan, N. (2022). *Erken Dönem Osmanlı Kırsal Yerleşim Örneklerinden Cumalıkızık Üzerine Morfolojik Bir Okuma*. Türkiye Kentsel Morfoloji Ağı, 209-229. <https://isufturkey.org/index.php/tnum/article/view/102>
- Koç, E. (2022). "Ayazini Yerleşmesinde Fotoğraflama".
- Koç, E. (2023). "Ayazini Yerleşmesinde Fotoğraflama".
- Kuşçu, M., & Yıldız, A. (2001). *Ayazini (Afyon) Tüflerinin Yapı Taşı Olarak Kullanılabilirliğinin Araştırılması*. Türkiye III. Mermer Sempozyumu MERSEM, 85-98, Afyonkarahisar, Türkiye.
- Kültür ve Turizm Bakanlığı (2007). *Türkiye Turizm Stratejisi 2023 Eylem Planı 2007-2013*. <https://www.ktb.gov.tr/TR-96696/turkiye-turizm-stratejisi.html> Son erişim tarihi: 30.04.2023
- Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü. (2015). *Dağlık Frigya Vadisi (Kütahya, Afyon ve Eskişehir) [2015]*. <https://kvmgm.ktb.gov.tr/TR-137898/daglik-frigya-vadisi-kutahya-afyon-ve-eskisehir-2015.html> Son erişim tarihi: 30.04.2023
- Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Eskişehir Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü. (2023). Kültürel Miras Verileri Arşivi.
- Mazlum, S., Mazlum, F., Çoban, G., & Okuyucu, Ş. E. (2021). *Ayazini Metropolisinde Sivil Mimarlığın Yeniden İşlevlendirme Çalışmaları Üzerine Bir Değerlendirme*. 3. Turizmde Mimarlık ve Kültürel Miras Kongresi. Safranbolu, Türkiye.
- Olçay Uçkan, B. Y. (2010). Giriş. İçinde Y. Olçay Uçkan (Ed.), *Frigya (Phrygia) Bölgesi Kaya Kiliseleri (ss. 9-16)*. Eskişehir Tepebaşı Belediyesi Yayını, Eskişehir. ISBN: 978-605-66332-8-7.
- Özhancı, E. (2021). Koruma Statüsüne Sahip Kentsel Periferik Peyzajın, Peyzaj Değeri ve Ekoturizm Potansiyeli Açısından Analizi. *Adnan Menderes Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, 18(2), 253-265. <https://doi.org/10.25308/aduziraat.954433>
- Özdemir, M. A., Kaymak, H., & Kulaksız, E. E. (2022). Inventory of Geomorphosites and Cultural Assets for the Development of Tourism in the Ayazini Region of the Mountainous Phrygia (Afyonkarahisar Turkey). *Geoheritage*. <https://doi.org/10.1007/s12371-022-00782-w>
- Öztaşkın, M. (2010). Frigya (Phrygia) Bölgesi Bizans Dönemi Tarihi Coğrafyası. İçinde Y. Olçay Uçkan (Ed.), *Frigya (Phrygia) Bölgesi Kaya Kiliseleri (ss. 17-25)*. Eskişehir Tepebaşı Belediyesi Yayını, Eskişehir. ISBN: 978-605-66332-8-7.
- Sarı, H. (2013). *Frig Yolu Rehber Kitap (1. baskı)*. Öncü Basımevi, Ankara. ISBN:978-605-86778-4-5
- Semerci, F., Eroğlu, B., & Demiroğlu, B. (2020). Kırsal Alan Yerel Kimliklerinin Oluşum ve Gelişimine İç ve Dış Dinamiklerin Etkisi: Babayakup Köyü Örneği. *Humanities Sciences*. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/nwsahuman/issue/57554/791468>
- Süvari, A., Okuyucu, Ş. E., & Çoban, G. (2022). Color Mapping of the Building Façades in the Historical Urban Fabric: The Ayazini Village Civil Architectural Examples. *Color Research & Application*, 47(4), 966-979. <https://doi.org/10.1002/col.22765>
- Solmaz Şakar, F. (2022). Kapadokya Doğal ve Kültürel Miras Alanlarının Koruma Tarihi. *TÜBA-KED Türkiye Bilimler Akademisi Kültür Envanteri Dergisi*, 0 (26), 11-30 <https://doi.org/10.22520/tubaked2022.26.001>
- Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü. (2023). Parsel Sorgu. <https://parselsorgu.tkgm.gov.tr/>
- Taşkıran, R. S. (2018). *Anadolu'da Anıtsal Kaya Mimarisinin Genel Gelişimi; Adamkayalar Örneği*. Uluslararası Erdemli Sempozyumu. Mersin, Türkiye.

- Timur, B. E., & Kevseroğlu, Ö. (2022). *Kaya Oyma Geleneğinin İzinden Kırsal Morfolojiyi Anlamak: Kayseri Koramaz Vadisi Örneği*. Türkiye Kentsel Morfoloji Ağı, Türkiye Kentsel Morfoloji Ağı II. Kentsel Morfoloji Sempozyumu, 315-332, İstanbul, Türkiye.
- Tulay, A. S. (2022). Güzel Frigya. İçinde A. S. Tulay & M. Uyan (Eds.), *Frigya Arkeoloji-Mitoloji Frig Vadileri* (ss. 17-207). Afyonkarahisar İl Özel İdaresi Yayınları No: 2, Hazer Baskı, Afyonkarahisar.
- TÜİK. (2022). *Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi Sonuçları*. <https://biruni.tuik.gov.tr/medas/?kn=95&locale=tr> Son erişim tarihi: 30.04.2023
- Türkiye Kentsel Morfoloji Ağı (2023). *Anasayfa*. <https://isufturkey.org/index.php/tnum> Son erişim tarihi: 09.02.2023
- Uyan, M. (2022). Frig Vadileri. İçinde A. S. Tulay & M. Uyan (Eds.), *Frigya Arkeoloji-Mitoloji Frig Vadileri* (ss. 208-489). Afyonkarahisar İl Özel İdaresi Yayınları No: 2, Hazer Baskı, Afyonkarahisar.
- UNDP Türkiye. (2023). *Sürdürülebilir Kalkınma için Küresel Amaçlar*. <https://www.kureselamaclar.org/amaclar/surdurulebilir-sehirler-ve-topluluklar/> Son erişim tarihi: 11.04.2023
- UNESCO. (2005). *Vienna Memorandum on "World Heritage and Contemporary Architecture - Managing the Historic Urban Landscape" and Decision 29 COM 5D*. <https://whc.unesco.org/en/documents/5965> Son erişim tarihi: 11.04.2023
- UNESCO. (2011). *Tarihî Kentsel Peyzaja İlişkin Tavsiye Kararı*. <http://www.unesco.org.tr/Pages/590/176> Son erişim tarihi: 11.04.2023
- UNESCO. (2021). *Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention*. <https://whc.unesco.org/en/guidelines/> Son erişim tarihi: 11.04.2023
- UNESCO. (2022). *Dünya Kültürel ve Doğal Mirasının Korunmasına Dair Sözleşme*. <https://www.unesco.org.tr/Pages/161/177> Son erişim tarihi: 11.04.2023
- UNESCO. (2023). *Mountainous Phrygia*. <https://whc.unesco.org/en/tentativelists/6040/> Son erişim tarihi: 27.01.2023
- Üstüner, M., & Turgut Gültekin, N. (2022). *Yer Altı ile Yer Üstü Yerleşimlerde Morfolojik Süreklilik: Kapadokya Derinkuyu Örneği*. II. Mimarlık ve Kent Araştırmaları Konferansı.